

**Я НАВІКИ
ПРИЙШОВ
У ЖИТТЯ**

ДМИТРО ВАКАРОВ

* * *

*Я навіки прийшов у життя.
Оспівати Карпати свої я прийшов...
Я прийшов виливати чуття
У пісні про гарячу та чисту любов.*

*Я прийшов поклонитись народу,
Світлу думку прийшов я будить,
І складати пісні про свободу,
І з народом страждать і любити.*

*Я з дитинства крізь вихор життєвих негод
Ніс народові серце своє вогняне.
Я безмежно любив і люблю свій народ,
І народ не забуде ніколи мене...*

Переклад з російської

ДМИТРА ПАВЛИЧКА

Дмитро

Я НАВІКИ ПРИЙШОВ У ЖИТТЯ

*Збірник спогадів
про поета-антифашиста
Дмитра Вакарова*

арчий примірник

авторська Д.

ВИДАВНИЦТВО «КАРПАТИ»
УЖГОРОД 1975

Наукова бібліотека

Дмитро Вакаров

Дмитро Вакаров — особлива постать у літературі Закарпаття дорадянської доби. Він прирівняв перо до багнета і став одним із видатних поетів-бунтарів. Відомий під літературним іменем Діми, у часи фашистської неволі Вакаров і словом і ділом боровся за свободу рідного краю, провіщав возз'єднання з братами на Сході.

Поет був закатований гітлерівцями у концтаборі. Але, як пише один з його друзів, він тільки смерть на чужині залишив.

Спогади про поета відтворюють образ мужнього борця, що загинув за наш новий день.

Упорядкування *О. Д. Довганича*
Оформлення *В. Ю. Скакандія*

70202—080
М215(04)—75 60—75

© Видавництво «Карпати», 1975 р., ілюстрації.

*...И в детстве ласки я не знал,
Вся жизнь моя была суровой;
Никто меня не понимал,
А я стремился к жизни новой...*

Д. ВАКАРОВ.

*Слезы бессонные, слезы обильные,
Матери слезы родной...
Слезы бессильные, слезы всеильные,
Вы овладели душой!*

*Сердце зажгите вы искрой невольною,
Чтобы пылало сильней,
Слезы, о слезы народа бездольного,
Слезы отчизны моей.*

Д. ВАКАРОВ.

Народ мой рабочий,
я твой гладиатор,
Я твой и слуга, и борец;
Я искры бросаю средь
ночи проклятой
В пустыни угасших сердец.

Д. ВАКАРОВ.

*Кто любит молот,
Кто любит плуг, —
Тот мой товарищ,
Мой брат и друг.
Кто ценит волю,
Кто ценит труд, —
Мои призывы
Того найдут.*

Д. ВАКАРОВ.

Немного лет пройдет,
и люди дружно, смело
Оковы сокрушат
и сбросят царство тьмы.
О, как бы мне
дожить до этого хотелось,
Чтобы не знать ни гнета,
ни тюрьмы!

Д. ВАКАРОВ.

*Оковы рабские исчезнут;
Моя славянская страна
Подарит людям безвозмездно
Любви и братства семена.*

*Тогда тому, кто пал безвестно
За счастье братьев и сестер,
Воздвигнут памятник чудесный
Среди родных Карпатских гор.*

Д. ВАКАРОВ.

Слово про поета

Майже десять віків неволі. Майже тисяча літ пітьми й горя, майже тисяча літ батога і голоду ломили, піднімали на дибу народну душу Закарпаття. Графи і барони, німецькі загарбники й угорські салашісти, слуги долара і прислужники смерті хрестом щербили, а мечем рубали народну силу. Вони обікрали і сині гори, і зелені долини, вони грабували те, що було на землі, і те, що лежало у глибині її, і тільки не могли вони пограбувати багатство глибокої душі народної.

Крізь віки тьми проніс народ віру у світанок, свою національну культуру, свою гарячу любов до рідної землі.

Історія Закарпаття — це історія випробування і важкої нерівної боротьби з його зовнішніми і «своїми» яничарами, чи були вони зі зброєю, чи з хрестом у руках. І найбільшого трагізму та сили досягла боротьба в історії Закарпаття у 1939—1944 роках.

Незабутній вересень 1939 року, коли мати-Вітчизна визволила західні області з-під польської шляхти, оживив заповітні надії на визволення і в закарпатських українців. Ці надії гаряче оспівав поет Закарпаття Дмитро Вакаров у вірші «Вересень 1939 року»:

Ми цю годину довго ждали,
О, як багато літ...
Вона іде в брону і в сталі,
Привіт тобі, привіт!

Наукова бібліотека
Університету

І на душі у мене легко,
А може, все це сон? —
Вже наші браття недалеко —
Приходять на кордон.

Я вірю: днина скоро буде,
І щезнуть рубежі,
І між братами вже не буде
На півночі межі¹.

Цей день настав для Закарпаття. Але настав він не в 1939, а в 1944 році. Ще п'ять літ скажено крутилися тут пекельні жорна смерті. За ці роки загарбники убили, замучили у своїх катівнях, спалили в концетраційних таборах одну шосту всього населення краю. За світлий день в Карпатах, за світлий час визволення віддав своє чисте серце і юний поет Дмитро Вакаров, син селянина із села Ізи Хустського району. Його батько Онуфрій Вакаров три рази їздив шукати щастя в Америку і не знайшов долі. Дмитро обрав шлях боротьби і, хоч його переслідували жандарми, продовжував боротися за щастя Батьківщини, вірячи, що тільки в боротьбі здобуде щастя і своїй Вітчизні, і собі.

Ти — моя віра,
я — слово твоє.
Щастя шукаєм —
твое і моє ...
Ти — моя пісня,
я — відгомін твій.
Щастя знайдемо
у правді одній.

Так пише молодий поет у вірші «Вітчизні».
Поневолону, обікрадену, в муках і злиднях бачив він свою напрочуд гарну батьківщину. І не екзотичну красу Закарпаття оспівав Дмитро Вакаров; його суворе реалістичне письмо зображало любий край таким, яким він був у дійсності:

¹ Поезії Д. Вакарова подаємо в перекладах Д. Павличка (авт.).

Над лісами гомін пtiчий,
Над лісами синь небес.
Дні і ночі пан лісничий
Ходить слідом, наче пес.

Назбирав хмизин — в'язниця,
Гриб зірвав — крадіжка вже.
Береже ліси рушниця,
Довгі роки береже.

Бачать гори, знає поле
І шепоче ліс увесь:
Все магнатове довкола,
Окрім синяви небес.

Загарбники завжди дивились на любов поневолених до рідного краю, як на злочин. Ось через що муза дев'ятнадцятирічного Вакарова потрапила на допит і під поліцейський нагляд, а потім пішла в тюрми і концтабори.

Але ніщо не змогло зломити любов поета до Вітчизни. Дмитро Вакаров з однаковою силою нападав і на загарбників, і на українських буржуазних націоналістів, і на «христових слуг».

Українські буржуазно-націоналістичні писаки завжди охоче говорили про село. Але село в їхній розрідженій, в'ялій, підсолодженій писанині змальовувалося як фортеця відвічної патріархальщини... І як відрізнявся від їхнього фальшивого пасторального вірша чіткий малюнок Вакарова:

Замість школи — в селах церква
З позолоченим хрестом.
Бережуть, як пси, неволю
Староста з попом...
Все добро магнат з'їдає,
Все з'їдає з давніх пір...
Лісоруб кулак стискає,
Точить свій топір!

Поет бачив силу ворогів, та разом із тим бачив і їх приреченість, недовговічність усього старого, яке перед загибеллю тягне до знищення все живе.

З глибокою пристрасною виступає Дмитро Вакаров проти релігії, греко-католицьких єпископів і «панів превелебних», що особливо міцно вкорінилися у гірському краї. У чудовому вірші «До батька», проймаючу ніжною любов'ю і ненавистю, поет говорить:

Ти вірив: допоможе молитва
в нерівній борні.
Я ж вірю: допоможе лиш битва
тобі і мені.

Із синівською любов'ю пише Дмитро Вакаров про трудівників міста і села, про борців за визволення, про своїх однокумців і братів. Братами Вакарова були робітники Ужгорода й Мукачева, чабани закарпатських полонин, підпільники Будапешта і в'язні Мараморош-Сігетської тюрми.

Простими схвильованими рядками оспівує Вакаров людей з чистою совістю, гостро і гнівно таврує він ворогів народу — буржуазних націоналістів, так званих мадяронів, які за гріш продали фашистським виродкам свої гнилі душі. Девізом поета були такі слова:

Я з ворогами битись буду —
Зі всіми, всюди і завжди!

І він бився з ворогами силою правди, своїм великим серцем і пристрасним словом. Ось як, наприклад, виставив на позорище мерзенну суть фашистського запроданця:

Ти любиш чин —
Я труд люблю.
Ти любиш гріш —
Життя люблю.

Ти любиш бить,
Б'єш батогом.
Б'ю правдою,
Я б'ю пером.

Усі свої помисли, все життя віддав поет народу, Вітчизні. Він не дожив до світлого дня визволення. У конц-таборах згоріли його останні творіння і серце, але пісня його живе в піднебесних Карпатах і в наших серцях, вона як друг приходить у горянські хати:

Любимі Карпати, любимі долини,
Любимі хати і поля, і міста,
Ви кличете серце моє із чужини,
Його не чарує чужа красота.

Я твій гладіатор, народе робочий,
Я твій і слуга, і боець;
Я кидаю іскрами посеред ночі
В пустелі погаслих сердець.

Так міг писати тільки істинно народний поет!

До нас дійшла лише частина ранньої творчості Дмитра Вакарова. Поезії останніх років його короткого життя — найбільш зрілі твори — були конфісковані угорською поліцією у 1944 році й, напевне, назавжди пропали. Але ті вірші, які дійшли до нас, говорять про самобутній талант поета-борця. Збірка спогадів про Дмитра Вакарова пролле нове світло на цю яскраву особистість. Створена найближчими друзями поета, книжка з любов'ю донесе його мужній образ до нашого сучасника.

Поет людської правди і надії, юнак кристальної чистоти і вірний син Вітчизни передчасно загинув за щастя народу на важкому шляху боротьби. Його коротке життя було мужньою піснею, і пісня його була самим життям.

МИХАЙЛО СТЕЛЬМАХ,
лауреат Ленінської премії.

Про рідного брата

Він розповідав мені, маленькій сестричці, яке настане життя, коли я виросту. Вірила й не вірила, бо думала, що брат мені, як інші, розповідає казку. То була якась чарівна оповідь: прості люди житимуть не в курних хижчинах, а в палацах, тяжку селянську працю робитимуть машини...

Ой братику, я тоді не знала, що таке людська мрія. Але я відчувала, як ти хотів дожити до омріяного дня, про який розповідав, зустрітися з братами зі Сходу на вільній землі, потиснути їм руки і розцілуватися...

Згадка сягає в ті роки, коли Дмитро — ще сам малий хлопець — ходив у сільську школу. Пригадую тільки, що він дуже любив зі мною гратися, бо я була в нього єдиною сестричкою. З почуттям відповідної прив'язаності я кожного дня ждала його під хатою, коли мав приходити із школи. Звичайно, я Дмитрові заважала вчитися, але він не сердився: давав якусь книжку, щоб я дивилася малюнки, а сам знову брався за уроки. В Ізі Дмитро закінчив п'ять класів.

Серед своїх сокласників Дмитро вчився найкраще, і директор школи порадив батькам віддати його до гімназії. У 1933 році брат почав навчатися у Хусті. Важко було хлопцеві щодня ходити пішки туди і назад. І дорога в ті часи була погана, болотяна — то нині любо глянути на стрічку асфальтівки.

Як кращого учня у 1936 році його приймають до Празької гімназії. Тут серед інших земляків знайо-

миться з красунею Маріанною, яку пізніше оспівав у своїх поезіях. Тепер під час канікул, літніми вечорами, у нас часто збиралася молодь. Пригадую, вчилися співати «Реве та стогне Дніпр широкий...», «Суліко» та інше. Це було, здається, на свято, бо приїхала до Ізні Мар'янка. Діма її запросив до нас разом із дівчатами. У хаті було прибрано, гостинно, і він при всіх казав, що це — заради Маріанни. Їй було приємно: тишилася, що з-між стількох дівчат так її поважає. Потім Діма проводив дівчат разом із Маріанною, а її узяв на велосипед і відвіз до Буштини. Туди — зо 30 кілометрів, але Діма не раз ходив пішки.

А удень Дмитро допомагав батькам у роботі. У вільну годину він любив ходити у ліс, збирати гриби. Ходив також по дрова — у Полонинки, Ясеновець, Діл. Дуже любив садити, ростити. Так, посадив при хаті каштан і виноград, які ростуть донині.

Дмитро ріс дуже чесним і порядним хлопцем. Якось, вертаючись із лісу, сів під дуба, щоб перепочити. Коли дивиться — лежить товстенький гаманець. Прийшов із тим додому, та не каже нікому нічого. А батько придивився до нього і питає: «Чого ж ти зажурений?». Тоді Дмитро розповів домашнім, що так і так, знайшов гаманець, а у ньому — з дві тисячі крон. Удвох із батьком почали перелічувати гроші, й раптом серед хлопця, який був на знімку, і дуже зрадив. Невдовзі сам запитував: «Василю, що ти журишся?» Василь Кенідра не хотів навіть озиватися, але Дмитро слово поза слово — і розпитав хлопця. Потім віддав Василеві знахідку. Той із вдячності одразу вийняв п'ятсот крон і сунув братові у руки. Але Дмитро не взяв ані геллера. Жартома сказав: «Я ж не п'ю і не курю — нащо мені гроші?». А потім — серйозно: «Такі великі гроші мож-

на заробити лише на сплаві бокорів¹. Не раз твої плечі були мокрі. То що нам торгуватися?» Про Дмитрів вчинок говорили в цілому селі.

У 1939 році, коли, як відомо, стара Чехословаччина розпалася, Дмитро повернувся до Хустської гімназії. Тепер він ще активніше береться за роботу з ізянською молоддю.

Щоб охопити своїм впливом якнайбільше молоді, Дмитро і його друзі на вихідні дні скликали хлопців і дівчат на лоні природи — в урочищі Стрільниці, на Ділу, чи біля річки Ріки. Там у гурті читали книжки, декламували вірші. Дмитро так заповонив ізян, що якимось разом з молоддю пішла на прогулянку й сама попадає. Все це стало злити сільських верховодів. Павло Вучкан, один із багачів, навіть зайшов до нашої хати. Спочатку він, як уніат, почав сварку з православним батьком. Дмитро не став до суперечки, а взяв того Вучкана за полу сіряка і попросив із хати. Тоді багач накинувся й на хлопця, назвав його безбожником. Верховоди докоряли батькові, що син відвертає молодь од церкви, веде її в неділю у ліс. Почали казати, що Дмитро комуніст. І якщо старий просив якоїсь допомоги, глузливо закидали:

— Най тобі Сталін допоможе! Сина маєш вченого, то він може йому написати!

Дмитро вже мав кінчати гімназію. А одночасно здобував ще одну науку, про що дома тільки здогадувалися. Він усе частіше приходив додому пізно ввечері, й мама не раз казали:

— Де ти пропадаєш? Ану ж, тебе ще візьмуть жандарми.

Дмитро відказував бадьоро:

— Не бійтеся нічого. Скоро тут будуть руські. Усі стануть рівні, всім добре буде жити.

¹ Плотів.

— Ой Митрику, Митрику... — тільки зітхали мама. А брат не просто мріяв про той час, коли на Закарпаття прийде Червона Армія, яка стала вже на перевалі.

І не випадковий такий епізод. У 1941 році гімназистів зігнали на збори створеної хортистами напіввійськової молодіжної організації «Левенте». Дмитро вийшов наперед, обернувся до хлопців і каже:

— Ми їм заспіваємо, лише слухайте мене. Один за всіх, всі за одного!..

І коли крокували вулицею міста, він почав співати «Інтернаціонал». Гімназисти дружно підхопили.

Тоді всіх забрали у поліцію, допитували, били. Хлопці говорили, що іншої співати не вміють.

Якось обійшлося.

Дмитро оце не вперше виявив протест проти запровадження фашистського вишколу. Ще в 1939 році, коли Гітлер встановив у Празі свій протекторат, до гімназистів поспішив представник із Німеччини. Він запросив хлопців іти вчитися до своєї школи. Обіцяв, звичайно, гори й доли. Дмитро попередив своїх товаришів, що все це — провокація. Лише один із земляків — Єфрем Вучкан — продався.

Отже, Дмитро закінчував гімназію в Хусті. Він читав багато цікавих книжок, написаних російською, чеською, словацькою мовами. Під час війни стала потрапляти до рук гімназистів і радянська книга.

І Дмитро, звичайно, ще впевненіше дивився на Схід. Батько й мати, наче зачаровані, слухали, як він переконував старшого брата Василя:

— Скоро, скоро... Усі будуть рівні. Сам станеш, як пан: не будеш ходити у веретяних гатях¹ та, як тепер, — одна нога в чоботі, а друга в постолі.

¹ Домотканих штанях.

Василь був релігійним, тому вони не раз сперечалися. Але розмова про братів зі Сходу примирювала їх. Василь нетерпеливився:

— Йой, годі дочекатися!

— З боями йдуть. Тяжкими боями, — відповідав Дмитро.

Після здачі державних екзаменів за гімназію Дмитро зібрався поступати в Будапештський університет.

У 1942 році брат приїхав з Будапешта на свої перші студентські канікули. Але щоб заробити для навчання гроші, змушений був піти працювати і найнятися на ремонт дороги.

Через рік під час літніх канікул об'явився в Ізі і Єфрем Вучкан. Пристав до нашого Дмитра: прийшов до нас додому і всіляко умовляв поїхати з ним. Казав, що брат матиме багато грошей і велику владу, та й уся його рідня буде жити в повному достатку. Дмитро і цього разу дав зрадникові відсіч.

Того літа брат кілька разів посилав мене зривати фашистські об'яви. Лише наказував мені, щоб була обережною і нікому не казала. Якось я йому понесла їсти в наш ліс Ясеновець, куди пішов заготовляти дрова, і побачила із ним чотирьох незнайомців. Тоді теж мені сказав, аби я нічого ніде не говорила, що бачила в лісі.

Батько поскаржився йому, що нема в що взутися, а сільські урядовці не хочуть дати картку на підошви. Так само батько не дістав нічого, коли вони нарізували земельні ділянки в урочищі Діл. Тим часом екзекутор познущався із старшого брата: вигдав йому такі борги, що треба було продавати хату. Дмитро вислухав усе, а тоді підвівся і подався у село.

— Ви маєте совість? — запитав одного з урядовців:

— Доки будете знущатися над бідними людьми?

— Доти, доки хочу. Я на селі — пан! — зухвало кинув той.

Тоді Дмитро каже:
— О, не тіштеся так дуже. Ви цим паном недовго вже будете!

У Будапешті за Дмитром стали слідкувати. Коли він побачив, що виходу нема, спробував перебути в духовній семінарії, де вчився наш ізянин. Але йому відмовили. Рятунку не було. Дмитро повернувся в гуртожиток, і його схопили.

Брата забрали до в'язниці в Мараморош-Сігет, де вже катували партизанів і підпільників радянської розвідувальної групи Ференца Патакі. Старий батько від горя помер. Нас вигнали з хати і почали також мордувати, допитувати. Мене, неповнолітню, залякували і питали — хто ходив до брата, де його книжки? Я говорила, що не знаю. Книжки ж були сховані: коли Дмитра заарештували, до нас прибігли його друзі Михайло Кеминь і Михайло Мачка й закопали в надійному місці. Жандарми нічого у нас не знайшли.

Після суду над Дмитром мама сіли на поїзд і поїхали в Мараморош-Сігет. Знаючи по-угорськи, якимось допросилися в тюрму. Коли Дмитра привели до них на побачення, мама зразу й не впізнали сина: був увесь у синяках, побитий, аж жовтий. Коли він озвався, мама заголосили. Дмитро заспокоював:

— Ви не плачте, мамо... Не бійтеся, не помру, всі будемо жити...

Він говорив, хто міг його видати, називав ряд прізвищ. Мамі були знайомі ці люди. Але, приїхавши додому, мама боялися казати, що вони почули, щоб кати не знищили всю нашу родину: сільські урядовці, так звані боженики, дуже легко давали людину до жандармських рук.

Мама знов поїхали до сина — цього разу в Шаторальяуйгель. Дмитро опух від голоду й побоїв, але втішав матір. Казав, щоб не журилися, він скоро буде дома, бо руські вже близько...

Так, брати зі Сходу дійсно невдовзі принесли у Карпачів волю. Дмитро ще десь мучився у концтаборах, але його головою сільського Народного комітету. До його приїзду мав головувати Дмитро Костянтинівич Олексик, який і очолив першу народну владу в нашому селі.

Але навесні 1945 року повернувся у село не мій брат Дмитро, а його ворог Є. Вучкан. Вони удвох не могли дожити до дня перемоги, один мусив загинути. Загинув Дмитро. І все-таки перемогла справа, за яку віддав він молоде життя. З цим не могли змиритися вцілілі фашистські прислужники. Тоді в селі ще не дуже знали, що за птиця Вучкан. Бачили, що чоловік освічений, а таких було мало, то й запропонували йому працювати в рідному селі. Та він не захотів. Люди не зразу зрозуміли причину відмови. Аж коли невдовзі під містком перед хатою секретаря Народного комітету Федора Антоновича Сабова виявили закладену міну і по селу рознеслася чутка, що Єфрем Вучкан утік (пізніше опинився аж в Австралії), стало ясно: боротьба триває.

Повернулися додому Дмитрові побратими, яким вдалося пережити страшне лихоліття. Деякі з них зберегли в рукописах його бунтарські вірші, які надихали на боротьбу з фашизмом, а трудящі увічнили пам'ять загиблого поета.

У 1970 році на Закарпатті урочисто відзначалося п'ятдесятиріччя з дня народження Дмитра. І в Ізії, і в Хусті відбулися святкові вечори. Величезні зали Палаців культури були переповнені. Зачитувалися цікаві реферати про життя і творчість ювіляра, виступали друзі й соратники Дмитра, лауреати обласної комсомольської премії імені Вакарова. Поету були присвячені радіопередачі, сторінки газет.

Тоді, на урочистості, наш гість із Праги, Дмитрів по-
братим Микола Сірко уточнив, як насправді загинув
мій брат і де його поховано. Нам стало відомо, що
Дмитро перебував у концтаборі Дахау під номером
125515, а потім його кинули в Нацвайлер, де пришили
номер 44059. У документі, що його одержав Микола
Сірко, так зафіксовано трагічний кінець брата: «Помер
7 березня 1945 року о 14 год. 50 хвилин в концентра-
ційному таборі Нацвайлер, команда Даутмерген. По-
хований на кладовищі в Шенбергу.»

Коротко, чітко, точно.

І страшно.

Дорогий мій братику, я все ж таки не можу з тобою
попрощатися. Ти не дожив до того омріяного дня, про
який мені розповідав. Але ми й сьогодні говоримо про
тебе, як живого, з нами ведуть схвильовану розмову
твої поезії, листи... Пригадую нашу чи не останню
зустріч. У родині брата Василя народилася маленька
Василина. Справляли хрестини. Ти мені сказав: «Да-
вай, сестричко, ми з тобою заспіваємо собі. А то я рід-
ко дома, і тобі без мене, мабуть, нудно». Так залишив
на прощання пісню. І це символічно. Нині в мене вже
своя родина. Ростуть твої племінники. Вчаться. Горді
за тебе. І щасливі.

Спогади Ганни Олексик-Вакарової
записані В. С. Басарабом.

Початок шляху

У кількох кілометрах від Хуста, над гомінливою Рікою розкинулось наше село Іза. Тут у простій хатині Онуфрія Вакарова 3 листопада 1920 року народився хлопчик Митро, як називали його ми, друзі дитинства. Ріс, як і всі сільські діти. У довгій сорочці, з круглою стриженою головою і великими допитливими очима — таким запам'ятали тоді його ровесники.

Нелегке дитинство випало на долю Дмитра. Батько втратив здоров'я в шахтах за океаном. Мати працювала з усіх сил. Хлопчина намагався допомогти їй: носив із лісу дрова, пас теличку, ходив по воду — тій роботі не було кінця. Та ніхто з нас ніколи не чув від нього нарікань. Якась особлива впертість, наполегливість були в характері Дмитра. Вони вражали усіх нас ще в дитячі роки.

— Боляче? Ну і хай! А я зроблю так, що не помічати цього, — і хлопчина раз у раз підкидає босою ногою гострий камінець.

Ми — здивовані:

— Невже не болить?

— Спершу дуже боліло, а тепер нічого, — відповідав Дмитро і з захопленням розповідав нам про народних месників — опришків, зокрема про Пинтю, який за легендою, розбив Хустський замок із дерев'яної гармати.

Очі хлопця сяяли від захоплення мужніми і сильними героями, захисниками бідних і знедолених. Було видно: він горів бажанням бути схожим на таких опришків.

Підріс — пішов учитися до Хуста. Тепер ми вже звали його Дімою. Вакаров захопився російською мовою і літературою. Не раз бурхливий потічок, що колись був свідком наших дитячих пустощів, тепер чув від хлопця блискучий вірш Пушкіна чи Лермонтова, гнівні рядки Некрасовських поем, полум'яне слово Маяковського.

...Якщо тебе ледве прикриває куций кожушок, якщо порване взуття ніскільки не рятує від грязюки й снігу, а злий вітер нещадно січе і пробирає до кісток, — здається неможливим долати ці довгі десять кілометрів. Але Діма долав їх щодня, ранком і увечері, йдучи з Ізи в Хуст та повертаючись додому. Як не крутили носом гоноровиті паненята, як не глузували над сільським «Іваном», навіть вони повинні були визнати: Вакаров у їх класі — найздібніший учень. І тільки мати, яка не раз відтирала заляклі ноги сина та зігрівала диханням задубілі на морозі руки, котра бачила, як, підперши голову, він до півночі сидить над книжками, а потім ще стемна встає з ліжка, щоб не запізнитись на уроки, — тільки вона знала, якими зусиллями Дімі діставалися знання, слава першого учня.

Саме у цей час, навчаючись у гімназії, Діма стає поетом. Сільський хлопець — поет! Це було незвичайним. І от якось Вакарова викликав до себе директор Б. Гавел.

— Хто тебе, мій милий, вчить писати вірші? — з удаваною лагідністю, на яку він був здатний, спитав Гавел.

Стоячи і сміливо дивлячись у вічі директора, Діма відповів:

— Пушкін мене вчить... А ще — Некрасов. Є у кого вчитися!

Гавел стримався. Він дуже хотів знати, хто з викладачів має на Вакарова особливий вплив і що робиться в гімназичному літературному гуртку.

— Так, з тебе, можливо, і вийде поет, — вів далі директор. — Але чому б тобі не писати ... про природу, про любов? Це ж тема поетів...

Ні лагідний тон, ні люті погрози не змусили юнака відмовитись від бойової пісні. Діма входив у життя з високо піднятою головою.

Із Хуста Вакаров поїхав на навчання в Будапештський університет, а я тоді ще вчився у шостому класі гімназії. Дмитро повідомив:

«Будапешт, 19. IX. 1941

Я в Будапеште с 13 сентября. Мне пришлось пережить пару трудных дней, пока я кое-как устроился в интернате Красного Креста, где и столуюсь. Интернат... не отличается чистотой. Клопы здесь господствуют...

Здесь очень трудно и холодно. Будапешт сам по себе прекрасный город, красивее, чем Прага, но совершенно чужой, и отношение к нам или совершенно холодное, или лицемерно добродушное. Еще хорошо, что есть здесь свои, потом сербы, болгары, словаки и поляки.

Как у вас чувствуется: будем ли мы здесь учиться один год или еще больше? Я думаю, что не больше.

Итак, желаю успехов на всех фронтах.

За Родину!

Дима».

Як бачимо з останніх абзаців, навчання Вакарова до всього заважала і війна. Та завуальовано він пише, що бажає успіху на фронті нашим братам зі Сходу. До речі, слово «Родина» написано так, що в заголовній літері поєднані дві — «С» і «Р», тобто зашифровано «Советская Родина». Отже, Діма знав, куди дивитися і в ім'я чого жити.

Життєрадісний юнак

Стояла тепла червнева ніч... Жителі села Ізи, стомившись за день, спали. Панувала тиша. І все-таки важко було непомітно пробратися в будинок, де хортисти звикли проводити заняття з допризовною молоддю. Там у шафі був радіоприймач. Гімназисти, підібравши ключі до дверей і шафи, поночі прокрадалися до цього будинку, щоб послухати рідний голос Москви.

Тепер і я прямував туди. Товариші уже зачинилися в будинку і, не запалюючи світла, слухали радіопередачу. Я постукав у двері, забувши про умовний сигнал: тричі тихо побарабанити по шибці. Мені не відповіли. Тоді постукав у вікно. Мене пропустили. Першим порушив мовчанку Вакаров:

— Не знав, що ти такий несерйозний. Можеш підвести і нас, і себе. Тільки-но проїхав на велосипеді начальник «левенте», він міг помітити тебе...

Дмитро завжди більше дбав про товаришів, ніж про себе.

Незважаючи на темряву, я відчув на собі проникливий погляд і змовчав.

Ми не покидали будинку доти, поки йшла передача з Москви. Кожному успіху Червоної Армії Вакаров радів, як дитина, і, полегшено зітхаючи, говорив:

— Ще небагато... і наші будуть тут!

у центрі села стояла хата Гайдів, де ми не раз збиралися. Жила у ній своєрідна сім'я: дідусь із бабусею, Іван, який також учився в гімназії. Кожен з друзів Івана мав право увійти сюди у будь-який час, навіть коли з господарів нікого не було. Тут грали в шахи і шашки, слухали нові патефонні пластинки, привезені зі Східного фронту, тут і обговорювали наші таємні справи.

Якось увечері зібралися всі наші оркестранти, щоб вирішити, кого обрати диригентом. Майже ніхто не знався на нотах, а оркестрові потрібний був товариш, що зміг би розробити на слух партитури.

— Оберемо Дмитра! — запропонував хтось.

— Добре! Вакарова! — згодилися інші.

Другого дня зібралися на першу репетицію.

Діма уже сидів за столом з гітарою і наспівував, підбираючи акорди. Ми почали розучувати пісню «Коробейники». Кожний із нас знав і слова, й мелодію, тому оркестр через якусь годину вже вільно грав її. Залишилося хіба що обробити окремі деталі — і пісня готова.

Під час занять Діма кожному із нас терпляче пояснював, показував техніку гри, ніколи не сердився, а як пісня давалася легко, вигукував:

— Із таким народом усе можна зробити, все!

Розучували ми й п'єси українських та російських класиків, давали вистави для населення. Вакаров був і керівником, і суфлером, а ролі брав рідко. Ми виступали, як правило, в одному з класів школи, приладнавши сцену. Але репертуар наш завжди переглядали окружні чиновники. Щоб одержати від них санкцію на проведення вечора, доводилося перекладати тексти на угорську мову, бо ж дозволяли виступати тільки з угор-

ськими п'єсами й піснями. Вакаров хитрив: подавав на затвердження одні номери, а виконувались інші. Інколи на вечір навідувалися жандарми, аби перевірити, чи маємо дозвіл. Побачивши на папері підпис окружного начальника і круглу печатку, знизували плечима і виходили. Вакаров, стримуючи сміх, ще й казав:

— Пробачте, без начальства ми не наважились би на подібний вчинок.

Усі свої справи Дмитро Вакаров пов'язував з тим, щоб зміцнювати віру наших людей у недалеке визволення краю братами зі Сходу.

* * *

Гімназістам і взимку і влітку доводилося ходити з Ізир в Хуст і звідти назад пішки. В один кінець забирало це не менше години. Час у дорозі не проходив марно: хто повторював уроки, хто вчив напам'ять вірші, а хто розповідав зміст прочитаної книги. Боячись спізнитись на заняття, виходили ми з дому раніше, і в нижньому кінці села збирався досить великий гурт.

Пригадую, як пристрасно любив поет книжки. Читав дуже багато. В його записній книжці містилися окремі висловлювання, навіть цілі уривки із творів М. Горького, В. Маяковського, М. Островського, О. Жарова та інших. Діма охоче допомагав друзям у навчанні, за що всі його любили й визнавали своїм ватажком. Він добре засвоював і гуманітарні і точні науки, знав, що не підготовленість його до уроку могла мати для нього серйозні наслідки.

Пам'ятаю, це було в сорок першому. Закінчився навчальний рік. Нас, гімназистів, зібрали в фізкультурному залі, в якому було підвищення, що правило за сцену. Прийшли і вчителі. Директор виголошує ламаною російською мовою напутню промову, нагадує, як маємо поводитися під час канікул.

Та ось почалася художня частина. З'явився Вакаров, за ним — струнний оркестр, яким він керував. Всі гартяче зааплодували. Ми один за одним виходили на сцену з балалайками, мандолінами, гітарами і альтами. Оголосили «Закарпатські народні пісні».

Зачулося тремоло балалайок, його підхопили мандоліни, вдарив бас, і плавно, ніжно попливла пісня «Ой, не ходи, Грицю». Її змінили «Коробейники». Тут же переходимо на «Полюшко-поле». Пісня звучить гучніше й гучніше, наповнює зал, їй у такт аплодують, а вона не замовкає... Усі розуміють, що оголошувалося і що виконується. Із зблідлим обличчям підвівся директор. Він розмахує руками і кричить: «Припиніть!..» Та граємо далі. Розлючений директор вривається на сцену і розганяє нас. Потім обертається до залу і вже, не знаходячи слів, погрожує пальцем. На цьому художня частина закінчується.

Того ж дня Дмитра викликали в кабінет директора...

* * *

Хто хоч раз стрічався з Дімою Вакаровим, той назавжди запам'ятав щирого, життєрадісного і сміливого юнака. Хіба можна повірити, що в людини, яка так палко любила життя, так пристрасно рвалася до волі, може перестати битися у грудях полум'яне серце? Ні! Адже він і сам у це не вірив.

Він увійшов в історію...

Історія... Вона не потребує ні поліпшення, ні погіршення: інакше вона не буде історією. Дмитро Онуфрійович Вакаров міцно увійшов у яскраву й багату — як на малу гілку українського народу — історію нашого краю. Увійшов тим, що в один з її найвідповідальніших моментів приєднався до тієї сили, яка була надією усіх закарпатських трудящих, що прагнули волі, задихаючись у тенетах багатовікової соціальної та національної скривдженості. Це була сила опору жорстокій окупації, нелюдському гнітові, сила, що майже тисячоліття нуртувала у свідомості і багатьох конкретних діяч не одного покоління краю, не досягаючи позитивної мети, бо їй не вистачало багато чого як в ідейному, так і в реальному відношенні. Ми тут маємо на увазі відомі недоліки визвольних рухів, що зазнавали невдач у силу відсутності передових ідей, якими стали згодом ідеї марксизму-ленінізму, що зробилися прапором інтернаціональної боротьби під проводом пролетаріату. Маємо на увазі також відсутність у минулому такої реальної сили, як Радянський Союз із своєю невід'ємною частиною Українською Радянською Соціалістичною Республікою та його Збройні Сили, які своєю вікопомною перемогою над найогиднішим кублом міжнародної реакції — гітлерівським фашизмом — дали змогу реалізуватися віковичним мріям пригноблених трудящих мас Закарпаття.

Період, на який припадає дитинство і юність Вакарова, характерний тим, що тоді вже «привид комунізму» був «своєю людиною» на Закарпатті і лякав не менше, ніж будь-де інде, буржуазію всіх мастей, а знедолені трудящі тягнулись до комуністів, ішли за ними, бачили в цьому єдино правильний смисл і мету своєї боротьби за соціальне і національне визволення. Це період відомих виступів Мондока і Сидоряка, Терекі і Борканюка, революційних виступів селян і робітників та передової інтелігенції. Це, нарешті, період, коли Європа й увесь світ відчували вже гігантську ходу соціалізму на одній шостій земної кулі і не могли не рахуватися з цим.

Чехословацька буржуазія, якій було віддано на відкуп тогочасне Закарпаття, робила все, щоб зберегти свої позиції. Звідси відомі історії факти — десятки різних партій, «вождів», різних шарлатанів від політики і науки, горезвісне «мовне питання», діяльність різних білогвардійських недобитків і т. д. і т. п. і все це для того, щоб загальмувати нестримний хід історії в напрямі до соціалізму, до соціального і національного визволення трудящих мас, щоб не дати трудящим змоги бачити, хто з чого живе і за чий рахунок.

Рідне село Вакарова Іза на той час, після відомих на всю Європу процесів у Мараморош-Сігеті, після «мук за віру» під кінець існування Австро-Угорщини, вважалось бастионом православ'я. Державна машина і церква, з одного боку, і комуністична Рінця (так називалась частина села, де колись жили виключно сільські пролетарі, що становили основне ядро комуністичної партійної організації), з другого, — це були явно нерівні сили, але не раз бувало, що майже вся Іза готувалась за Компартію, а чехословацький уряд, щоб не допустити комуністів до органів сільського управління, змушений був призначити замість комуністичного старости свого державного комісара.

Ось у якій обстановці проходить дитинство Вакарова, його навчання в початковій школі, в рідному селі Ізі, на Хустщині. Автор цих рядків в один час (здається, в четвертому класі) вчився разом з майбутнім поетом. Було це в будинку нинішньої сільради, що його називали «руською школою». Діма належав до найздібніших у класі, захоплювався читанням «товстих» книг. Пригадую, як він, на прохання вчителя, усьому класові розповідав зміст книги «Хлопчаки». Дмитро відрізнявся досить доброю слухово-зоровою пам'яттю, тому, наприклад, на уроках географії вчитель після подачі нового матеріалу не раз доручав йому повторити подане біля карти.

Середню освіту він почав здобувати у Хустській державній гімназії. Це був навчальний заклад, який давав ґрунтовні на той час знання, учив мислити і, хоча не прямо, часто відкривав очі на такі питання, що не пропагувалися офіційними джерелами інформації.

Вакаров тут провчився три роки, а потім навчався у приватній російській гімназії в Празі. Це була своєрідна школа-інтернат, де вихованці вчилися на повному утриманні — одержували гуртожиток, форму, харчування тощо. Звідси, між іншим, і відомий вакаровський кашкет. Вихованців цієї гімназії забезпечували всім, зрозуміло, з метою реакційного виховання молоді. Ми про це говоримо для того, щоб було видно, що доводилося перемагати Вакарову, щоб прийти туди, куди він прийшов.

У 1939 році Закарпаття, як відомо, загарбала фашистська Угорщина, а буржуазна Чехословаччина розпалася, і Вакаров, як не громадянин протекторату, змушений був вернутись додому. Продовжував навчання у Хусті. Про цей період його життя можемо сказати мало, бо я закінчив гімназію у 1940-му році. В усякому разі видно, що Д. Вакаров у цей важкий час рішуче змінився. Цьому, очевидно, сприяло те загальне по-

з'явлення, яке наступило серед закарпатців, особливо молоді, після визволення Західної України, в результаті чого Закарпаття опинилося межа в межу з радянською країною. Сприяла цьому і література, що різними шляхами потрапляла в Ізу з Радянського Союзу, і передачі радянських радіостанцій. У цей період народжується вираз «ходити, йти на обручі», що означало нелегально переходити кордон — емігрувати в СРСР. Поет усе бачив, чув і переживав, як тисячі ровесників. Будучи чесним і розумним, він не міг не оцінити правильно цієї обстановки і не зробити висновків. Саме в цей період Вакаров пробує свої сили в галузі художнього слова, бере участь у збірці «Будет день».

Згодом ми зустрілися із Вакаровим на філософському факультеті Будапештського університету, де я уже вчився, а він лише поступив, закінчивши гімназію. Це була перша половина сорокових років, це був період другої світової війни. Жили ми з Вакаровим у різних місцях і лише у приміщенні слов'янського семінару чи у знайомих, на лекціях, на вулиці часом зустрічалися, вели розмови на різні теми, серед яких була неодмінно й тема нашої будуччини, майбутньої державної приналежності Закарпаття, питання художньої літератури.

В один час, завдяки учительці Хустської гімназії Лопарич (при посередництві П. В. Лінтура), ми з П. Проданом, а потім і Д. Вакаров мали змогу безплатно харчуватися у гуртожитку для учнів ремісничих училищ, що був у Будапешті по вулиці Вайда-Гунаяд. Там часто розмовляли з техпрацівником, старим шалгатар'янським шахтарем-комуністом, учасником угорської пролетарської революції Падухом (усі його звали Падух-бачієм), який, до речі, дуже хвилювався за відступ радянських частин у перший період війни і незмірно радів потім розгрому фашистських армій під Сталінградом.

На початку сорокових років я позичив Д. Вакарову збірку поезій білоруського класика Янки Купали в російському перекладі (ця книга експонується в Закарпатському краєзнавчому музеї). Під відчутним впливом великого поета Дмитро, наприклад, написав вірша «Лісоруби». Він перейняв із збірки чимало поетичного «реманенту» — образів, тем, ідей. Слова «магнати», «бунтарі», окремі інтонації також перенесені у твори Д. Вакарова від Янки Купали. Давав Діма цю книгу читати і декому з ізянських селян, і вона їм дуже подобалася. Отже, білоруська радянська література може записати собі такий факт у певну заслугу, тим більше, що було це під час другої світової війни.

Тоді, в Будапешті, Вакаров прочитав і роман М. Горького «Мати», який теж справив на нього величезне враження, особливо образом Павла Власова. Про це свідчать його листи того періоду. Із захопленням вивчав він ілюстроване, з таблицями, видання, присвячене Радянській Конституції.

Кілька разів стрічалися ми з Дмитром Вакаровим на квартирі побратима-сербів Петара Врбашкого, де, крім того, що їлося сербське сало з часником і смачним, домашньої випічки хлібом, порушувалися різні соціальні, політичні та національні питання.

Звичайно, ні у Празькій, ні в Хустській гімназіях, тим більш у Будапештському університеті не вчили нас тому, як після Жовтня розцвіла, яскраво засяяла й вільна мова народу, з якого ми вийшли, та, яку, за словами М. Т. Рильського,

Цареві блазні і кати,
Раби на розум і на вдачу,
В ярмо хотіли запрягти,
Її, як дух степів, гарячу,
І осліпити, й повести
На чорні торжища, незрячу.

Звичайно, ні в гімназіях, ні в університеті не орієнтували нас на виступи тогочасних видатних комуністичних діячів — Борканюка і Мондока, Сидоряка і Тередому постанову VII конгресу Комінтерну. А саме в названих документах говорилося про ці речі правильно, виражалася справді наукова точка зору на соціальні і національні проблеми.

Дмитро Вакаров писав свої твори російською мовою, а листи до рідних та до деяких ізян — місцевою українською говіркою...

Наскільки мені відомо, Діма здавна виношував задум написати роман під назвою «Павук», де мав намір показати сільського прислужника буржуазних властей, корисливу, підступну і вкрай підлу людину.

Останні роки свого життя Д. Вакаров пов'язав із підпіллям, на чолі якого стояв комуніст-інтернаціоналіст угорець Ференц Патакі. Пригадую, якось у нашому слов'янському семінарі в Будапешті зайшла мова про і партизанів, про яких почали поширюватись чутки. Я сказав, що хотілося б побачити в натурі хоч одного партизана. Дмитро, як здалося, якось загадково усміхнувся, запевнивши, що партизана я обов'язково побачу на власні очі. Через деякий час я поскаржився йому, що нічим поголитися, бо бритва вийшла з ладу. Він пообіцяв мені дати самобрилку, бо, мовляв, у нього дві. Через кілька днів приніс мені обіцяне. Тоді я не звернув особливої уваги на цей подарунок. І лише після війни, працюючи в Міжгір'ї, на одній із деталей Вакаровської бритви помітив клеймо — п'ятикутну зірку і слова «Красная звезда». Це, ясна річ, було з СРСР.

Очевидно, Д. Вакаров тому так загадково тоді усміхнувся, бо вже мав зв'язки з підпіллям. А бритвою, видно, хотів викликати в мене відповідну зацікавленість.

Арешт Д. Вакарова та інших студентів був свідченням того, що якоюсь мірою вони були зв'язані з відомими

мою трагедією в будинку Логойдів у Хусті. Ми ще не знали цього певно. Тому я із студентом Дмитром Туряницею пішов у школу Берліца, де наш Діма викладав російську мову і де його, як дехто інформував, заарештували. За нами, як виявилось, ішов слідом шпик. Нам пощастило на площі Вербевці заскочити у різні трамваї й відірватися від небезпечного хвоста. Від директора школи (це, пригадую, була ще не стара симпатична повнувата жінка) ми дізналися, що за Дмитром Вакаровим давно стежили, що серед його «слухачів» були два шпики, а він на заняття приходив навмисне в червоній краватці (це була на той час демонстрація) і навіть часом говорив, ніби жартома, що він є сином Леніна. Але за що його взяли, і вона достеменно не знала.

Те, що Дмитро примкнув до антифашистського підпілля, не є випадковим: сама дійсність приводила людей — навіть різних поглядів і переконань — до лав борців за свободу, за елементарні людські права. Досить згадати деяких слухачів богословської семінарії в Будапешті, студентів університету — медиків Івана Логая та Віктора Ороса, математика Івана Вейконя та інших. Саме так формувався єдиний антифашистський фронт по всій Європі.

Цікаву звістку про Вакарова я одержав десь у 1946 чи 1947 році. Писала про нього наша спільна знайома, студентка-словакістка Гелена Ягнаткова з Нових Замків (Словаччина), яка разом із нами вчилася в Будапештському університеті. Писала, що він, будучи у тюрмі в Комарно, просив її листовно прислати харчів, бо знемагав від голоду, що вона і виконала, виславши хлібину і смажену качку. Чи одержав Вакаров посилку, звичайно, не знала.

Історія... Вона не потребує ні поліпшення, ні погіршення, бо інакше — перестає бути історією. Вакаров, безперечно, належить історії краю, він увійшов у

неї разом із Логойдами, Сірками, Чижмарями, Ферен-
дом Патакі і багатьма-багатьма іншими відомими й
безіменними героями. Увійшов звичайним трудолюбивим селянським юнаком і здібним студентом-філологом,
русистом і латиністом, поетом і підпільником, чесним,
вольовим, із досить складними переходами на своєму
ідейному шляху, який закінчився близько біля ідей на-
укового комунізму, хоча й починався далеко від них.

Незабутні поради

Пригадую воєнні роки. Загарбники чекали, що запанує важка тиша. Але Дмитро Вакаров знав, що тиша — це покора. Будучи на канікулах, він збирав сільську молодь, і під струни гітари співали російські й українські народні пісні. Одного вечора, коли отак співали, підійшов військовий і, лаючись, почав нас розганяти. Дмитро ще завзятіше загравав на гітарі, щоб заглушити його крик. Ще й гукнув: «Тягніть, хлопці!». І заспівали голосніше...

На жаль, Дмитро недоспівав своєї сміливої і закличної пісні...

Чекаючи, як і всі трудящі Закарпаття, визволення зі Сходу, Вакаров активно боровся з ворогами. До речі, він завжди загартовував себе. Узимку ніколи не носив рукавиць, а замість шарфа зігрівався піднятим вгору коміром. Коли дорогу заносило снігом, Дмитро рушав першим, щоб протоптати іншим стежину до школи. Чувся його веселий сміх, який підбадьорював товаришів, що ступали слідом.

Вакаров ходив гордо, високо звівши голову. Пальці рук були тверді від гри на гітарі, долоні мозолисті від фізичної праці. Не любив і не терпів таких, які тримали ніс за вітром, але не минав їх, а сперечався, доводив свою правду. Дмитро належав до людей, у яких фашистська окупація викликала не страх і покору, а гнів і протест. І він почувався на передовій...

Ставши студентом університету і перебуваючи далеко від Ізи, Вакаров починає листуватися з багатьма земляками — хлопцями і дівчатами. З листів було видно, що Вакаров дуже любив Ізу, особливо передову молодь, яку зумів надихнути так, що під його впливом перо і писали вірші (частина з цих поезій друкувалася на сторінках газет). Вакаров наказував, щоб у віршах писали не тільки про любов, але й про те, чим живе народ, що його гнітить, а що тішить.

Ось один із Дмитрових листів, написаних до мене. Наведу його в оригіналі й повністю, бо у збірках Вакарова він не друкувався:

«Будапешт, 26. 10. 1942 р.

Дорога Поліна!

Красно дякую за письмо і за стихи. Поскільки можеш, засилай далі і добре би, аж би-сь під кожним написала хоть рік, коли були написані, щоб приблизно знав — коли котрий появилася на світ білий. Пиши далі, поскільки маєш часу і так пиши, як я тобі говорив. Твої стихи би мали содержати в собі все, чим живе простий народ, головне, дівчата. Значить, і інше, не лиш любов. Ти знаєш, як наш народ живе, що його давить, а що радує, та то все треба помали вводити в стихи. Ми колись издамо їх. Дуже красна пісня «Коли собі погадаю». З письмами діло так стоїть: Ти їх можеш давати читати кому сама хочеш. Ти їм розкажуй. Чим більше дівчат буде знати, тим ліпше. Я ніяк не можу з усіма переписуватися, я і не знаю усіх так добре, щоби їм писати. Треба би писати від рана до вечора кождий день, так що я, пишучи тобі, пишу прямо усім нашим ізянкам. Я би так хотів, щоби кожна відчувала, що я вас більше поважаю, як налєпканих мукою та намащених усякою гулімастиком малярських

кегенъ (тобто княгинь, панянок. — П. А.). Знаю, як важко вам живеться, не думайте — і нам не ліпше. Прийде час, коли гори будуть найкраще зеленіти, і всяка нинішня панія піде кози кувати. Знаю, як живете, і недаром мене пани ненавидять: я давно удверг усяку парть із ними. Туй ми живемо не так, як у Ізі, хотя і тут звикли заспівати. Кирил і Симулик поздоровляють тебе, а я наших дівчат і твоїх домашніх.

До свіданія! Дмитрій».

Він знав, що листи тоді перевірялися, і все-таки писав лише так, як підказувала совість. Ось рядки з іншого листа, поки що теж маловідомі:

«Мені хочеться писати часто, бо через тебе я говорю з усім нашим простим народом, котрий я люблю так, як любив його Духнович¹, а може, ще більше. Той мій народ — то, в першу чергу, ви, мої прості ізяни й ізянки, особливо ізянки, з якими я так зблизився, як лиш можливо. Бував з вами на вінках, вечорницях не для того, щоби вас дурити, а для того, щоби вас впізнати і навіки зв'язати своє життя з вашим. Мені самому чудно, просто не можу собі уявити своє життя без вас. Коли думаю про Ізу, — я думаю про неї дуже, дуже часто, — то найскоріше думаю про вас. Я живу нічого. Бомби не б'ють, людей не порушають, біди нема, але і гаразду чорт має. То все не біда. Буде і у нас великдень!».

Для мене ім'я Вакарова дороге ще й тим, що саме він показав мені той життєвий шлях, яким іду сьогодні. Щаслива тим, що я — бібліотекар, пропагандист книги, зокрема поетичної. І особлива моя радість — давати читачеві поезії Вакарова.

¹ О. Духнович — закарпатський письменник та культурний діяч минулого століття, що виступав проти денационалізації українського населення краю.

Як весняний струмок...

Уже понад тридцять років минуло з того часу, як ми востаннє бачилися з Дімою і обмінялися думками, що маємо робити. Відтак розійшлися, і більше нам не судилось зустрітися...

З глибоким хвилюванням сьогодні я звертаюся до світлого образу Дмитра, полум'яного співця знедоленого краю, провісника волі рідного народу, за яку боровся і віддав життя.

Говорити про Діму Вакарова — це значить для мене згадувати про найближчого друга, разом з яким вчилися і мріяли. Діму я знав з дитячих років. Жили ми в одному селі — Ізі, навіть на одній вулиці. Дмитро був другим сином у сім'ї Онуфрія і Юлії Вакарових. Своїх батьків він щиро любив. Його старший брат Василь був хворобливим хлопцем. Діма намагався йому допомагати у всіх його справах. Дуже радів успіхам у навчанні меншої сестри, Ганни.

Як і всі ми, сільські дітлахи, Діма пішов перший раз до школи з торбинкою, в якій була табличка і грифель. Як правило, він ходив до школи городами сусідів, аби обминати кружну та й грузьку вулицю. У довгій з різнобарвними гудзиками сорочці, з круглою стриженою головою і великими допитливими очима — таким сів за парту і таким запам'ятався мені з тих років. Вже в початковій школі Діма був допитливим. Він дедалі довше засиджувався за читанкою, яку не раз читав наперед. Виходячи на вулицю погратися, пригадував

прочитане й розповідав про подвиги античних героїв, про песиголовців, про Мюнхаузена. І дітям, і дорослим цікаво було слухати про героїчні вчинки та страшні події. А Діма вмів оповідати.

Розумного хлопчика добре знала вся ізянська школа. Вчителі порадили батькам віддати сина в гімназію. Батько майбутнього поета був тихої і скромної вдачі. Жилося йому важко. У пошуках роботи не раз подавався аж за океан. Праця в підземеллях — американських «майнах» — не привела до просвітку. То й сподівався, що хоч син виб'ється до світла. Діма пішов до міської школи.

І все-таки найбільшою школою для нього було рідне село. Він знав, що прості люди з надією дивляться за Карпати, на Країну Рад. Під час першої і другої світових воєн ізяни, що потрапили на фронт, масово переходили на бік росіян і згодом воювали у рядах Червоної Армії за Радянську владу. Ті, які повернулися додому, стали полум'яними агітаторами за возз'єднання Закарпаття в радянській родині. Не випадково у 20-ті роки Іза фігурує в чеських офіційних документах як «комуністичне село».

Природно, що ці фактори не могли не впливати на формування світогляду майбутнього поета.

У 1936 році Діма перевівся з Хустської до Празької російської гімназії. І все-таки, провчившись тут три роки, хлопець не міг по-справжньому розібратися в житті, яке знав здебільшого з книжок. Тим часом політична обстановка в Празі ставала гіршою. Чехословаччина невдовзі була розшматована фашистськими звірами. Закарпатці, котрі навчалися у Празі, змушені були вернутися додому. Восени 1939 року Вакаров приїхав у рідне село.

Пам'ятаю, з якою радістю, але і з насторогою, ми, хустські гімназисти, прийняли в своє коло Діму Вакарова.

Але життя є життям. Воно — справжній учитель для кожної людини. Жадоба до знань, бажання вийти в люди і бути корисним своєму народові настійно рухали Вакарова вперед, на штурм тої фортеці, яку він вирішив узяти.

Здавалося б, Іза недалеко від Хуста — всього п'ять кілометрів. Але долати таку відстань кожен день туди й назад, і в дощ, і в хурделицю, якщо ноги взуті в убогі черевики, — нелегко. А вчився Вакаров, як і раніше, тільки на відмінно. Він завжди сварив простих хлопців, які погано вчилися: «Нехай пани не вчаться — вони добре живуть. А ми повинні вчитися, бо нам потрібно боротися за краще життя».

Уперте навчання, часте недоїдання, щоденне ходіння із села до міста, знущання самовпевнених панських бовдурів — усе це поступово накладало відбиток на формування характеру і світорозуміння майбутнього поета. Класова нерівноправність, убогство і знедоленість трудящого люду, страшний окупаційний режим глибоко хвилювали й обурювали Вакарова. Він почав розуміти, на чиему боці правда і яким шляхом треба йти до волі. Так став на шлях боротьби. Цьому сприяв і запальний характер Дмитра, його непримиренність до несправедливості й підлості. Він відрізнявся виключними здібностями, різносторонніми інтересами і, головним чином, своєю активністю.

За часів окупації невідомими шляхами надходила до нас література з Радянського Союзу. Ми, як то кажуть, за одним присідом перечитували кожную таку книжку, щоб її передати іншому товаришу. Так переходив із рук до рук революційний твір М. Горького «Мати». Діма і його близькі товариші ознайомилися потай з творами В. Маяковського, О. Жарова, М. Ісаковського, М. Шолохова та інших російських радянських письменників.

Книги радянських авторів учили нас не тільки розуміти дійсність, але й боротися за вільне життя. Вони

надихали. Тому і Вакаров, і багато його побратимів самі взяли за перо, і поетичне слово стало їхньою зброєю проти гнобителів.

Комуністи завжди пояснювали масам, що лише непримиренна класова боротьба виведе їх із злиднів та тисячолітньої чужинської неволі. Вони зміцнювали віру трудящих у те, що правда переможе, що буде побудовано новий суспільний лад.

Дмитро вивчив напам'ять «Ітернаціонал» і вчив його співати інших гімназистів. Невдовзі він написав вірша, в якому, незважаючи на свій молодий вік, виразив глибоке класове розуміння навколишньої дійсності:

Мир валится старый,
мир новый встает.
В боях пролетарий
победу кует.

Герой-пролетарий
сметет навсегда
прогнивший и старый
ваш мир, господа!

Ще в 1939 році при Хустській гімназії був організований літературний гурток, що працював під керівництвом викладача П. В. Лінтура. У гуртку збиралася талановита молодь: П. Продан, К. Галас, В. Сочка, М. Шпіцер, Д. Лазар, М. Кеминь та чимало інших. Серед гуртківців пристрасно звучав голос Д. Вакарова. Молоді поети влаштовували літературні вечори, які відвідував не тільки учнівський актив, але й громадянськість міста. Не раз гостями вечора були й жителі навколишніх сіл. Автори читали свої вірші та прозаїчні твори, пропагували російську і українську класику, а також досягнення радянської літератури. Атмосфера на цих вечорах була дійсно творчою і піднесеною. Присутніх об'єднувала гаряча любов до Великої Вітчизни,

пристрасне бажання розірвати віковічні пута, наблизити день визволення.

Пригадую диспут, коли говорилося, що треба писати, маючи на увазі саме Велику Батьківщину. Кожен член гуртка написав тоді вірша про Вітчизну. Написав поезію «Отчизна» і Діма Вакаров, яку було зачитано на засіданні гуртка. Нам усім сподобалась ідея вірша. Вакаров говорив, що вірші потрібно писати, коли добре знаєш, про що пишеш, і коли є натхнення, бо поетичні твори — це не якісь там черевики, які може златати будь-який швець за будь-якої погоди.

У 1941 році учасники гуртка видали збірник «Будет день». Діяльну участь у доборі матеріалів альманаху брав і Дмитро Вакаров. У книжці було вміщено чимало віршів революційного звучання, в яких символічно, зокрема, говорилося про братів на Сході, що прийдуть на допомогу і звільнять побратимів од вікового ярма. П. В. Лінтур, який написав патріотичну передмову до цього альманаху, був звільнений з роботи. На пропозицію Вакарова члени гуртка вирішили надавати переслідуваному викладачеві моральну і матеріальну підтримку.

Дмитро Вакаров усе більше проявляв себе справжнім ватажком учнівської молоді. Його обрали старостою самоосвітнього гуртка, який збирався по неділях для читання доповідей учнів з питань літератури, історії, етнографії, фольклору, а також їхніх поетичних і прозових творів. Крім того, тут зачитувалася хроніка учнівського життя та виконувалися музичні номери.

Дмитро Вакаров нагадував, що інтелігенція не сміє відриватися від свого народу, що вона має захищати його інтереси, допомагати в боротьбі за краще майбутнє.

Невтомно і цілеспрямовано працював Вакаров у вільні від занять дні. Він не жалів сил, увесь вільний час присвячував роботі серед молоді — як у стінах гімна-

зії, так і в рідному селі. Немало ізянських хлопців і дівчат, завдяки Вакарову, навчилися співати радянських пісень, читати книжки. Молодь зверталася до нього, як до друга.

Пригадується випадок: один наш ізянин, гімназист, не дуже охоче читав художні твори, хоч вчився непогано. І ось одного разу ми дискутували з приводу відомої п'єси Шекспіра. Цей товариш слухав і не міг нічого сказати по темі, а йому дуже хотілося взяти участь у нашій розмові. Діма спитав його: «А ти читав твір Пушкіна про рибака і золоту рибку? Там також говориться про сварливу бабу, яка не знала меж у жадобі збагачення». — «Ні, — відповів той. — Я цього роману не читав. А він великий?» — «Великий, — відповів Вакаров. — Чотири томи!» Як потім сміялися, коли той товариш пішов до бібліотеки і просив чотиритомний роман Пушкіна про рибака і золоту рибку.

Зате Діма завжди був добрим порадиником для тих товаришів, хто хотів більше знати, особливо — про Країну Рад. Пригадую, з якою гордістю і радістю передав мені одного разу номер «Літературної газети», органу Спілки радянських письменників. Ми уважно прочитали номер «літературки» і тут же настроїлись послати свої вірші у Москву.

Хортисти шаленіють. Хустських гімназистів буквально десятками заганяють до жандармської катівні і середньовічними методами допитують, мордують. Адже у гімназії з'явилися написи «Хай живе СРСР!». Жандарми били й Вакарова. Педагогічна рада на чолі з Бейлою Гавелом засідала майже кожен день, розглядаючи «антидержавні» вчинки учнів, і виключала дванадцяти-п'ятнадцятирічних «зрадників» із школи.

Одержавши середню освіту, Вакаров не пішов на канцелярську службу. Цьому перешкоджало не просто незнання угорської мови. Діма вирішив за всяку ціну поступити до вищого учбового закладу. Влітку 1941 ро-

ку він уперше пішов працювати простим робітником на будівництво шосейного шляху і, заробивши якісь гроші, того ж року поступив у Будапештський університет студентом філософського факультету, на відділення слов'янських і класичних мов. Але давали себе знати матеріальні нестатки. Вакаров шукає виходу зі становища, бо сподіватись допомоги від бідних батьків було нічого. Удень він відвідує лекції і заняття в університеті, а увечері працює у школі іноземних мов — «Берліцшуле»: тут Діма викладає російську мову для дорослих. Так заробляє собі на їжу і на якийсь одяг.

У заліковій книжці Діми, яку нам вдалося заховати під час його арешту і яка зберігається в Закарпатському краєзнавчому музеї, були тільки відмінні оцінки з усіх мовознавчих та літературознавчих дисциплін. Крім угорської мови (чеську Діма знав ще з Празької гімназії), він вивчав словацьку, сербську, болгарську і польську. З особливою любов'ю Вакаров читав і вивчав російську класичну літературу. Він знав також твори радянських авторів — російських, українських, білоруських. З великою повагою ставився й до відомих угорських поетів — Шандора Петефі, Ендре Аді, Аттіли Йожефа. Високо цінував він болгарського поета Христо Ботева, польського — Адама Міцкевича, чеських — Ярослава Врхліцкого, Іржі Волкера.

Вакаров відрізнявся винятковою працьовитістю. Не цурався й фізичної праці, яка була для нього вже не просто засобом заробити гроші для продовження навчання, але й школою ідейного гарту, вчила його солідаризуватися з робітничим класом. У листі від 20 вересня 1943 року Вакаров писав: «Цілий минулий тиждень я був на роботі з М. Кеминем, Мачкою, Вучканом-поетом... Ремонтували ми дорогу від Ізи до Вучкового, просуваючись щодня 8—10 км. Вдень ми працювали й наспівували, а увечері розважалися і також співали. Можеш уявити, як нас полюбили робочі товариші і ті,

в кого ми ночували. А жарті! Я дуже люблю колективне життя, і тут ми жили ним, разом працюючи, одне їли, поряд спали...»

І не випадково у студентські роки світогляд Вакарова повністю сформувався. Він розуміє, що єдино правильним шляхом визволення краю є революційна боротьба, вигнання із рідної землі всіх експлуататорів, а все це можливо лише при допомозі Радянського Союзу.

І саме в цей час Дмитро Вакаров пише свої найкращі твори, які й дають право говорити про нього як про справжнього поета. Його вірші й дії — це і є обличчя поета-борця, поета-патріота, учасника боротьби за визволення рідної землі від загарбників.

Полум'яний борець проти фашизму і всякої реакції, Діма не приховував своїх почуттів. Пригадую, з якою насолодою він читав-перечитував ілюстроване видання, присвячене Радянській Конституції, і з якою гордістю пропонував вивчати її всім, хто разом з ним займався на слов'янському відділенні. Казав полякам і словакам:

— Читайте, у статтях цієї Конституції записані права трудящої людини, яка не знає пригнічення, яка живе вільним життям!

Вакаров завжди говорив відверто те, що думав, нікого не боявся.

Навчаючись в Будапештському університеті, він наладив тісні інтернаціональні зв'язки з югославськими і словацькими учасниками антифашистського опору. Так, ще в 1941 році познайомився із сербом Петаром Врбашкім, який зробив на нього дуже глибоке враження своєю любов'ю до Радянського Союзу. Вони стали друзями. Часто говорили про важке життя простих закарпатців і сербів, яке стало нестерпним у роки окупації. На квартирі Петара Врбашкого збирались його друзі, де таємно слухали радіопередачі з Москви і об-

говорювали свіжі події на фронтах, а також у середині фашистських держав.

Незадовго перед цим Вакаров зійшовся з молодим словацьким комуністом, студентом юридичного факультету Янком Бачіком. Вакаров, Врбашкі та Бачік і очолили підпільну роботу в Будапешті серед слов'янського студентства. В завдання підпільників-інтернаціоналістів входило спочатку поширення антифашистської літератури і правдивої інформації про становище на фронтах, а потім повідомлення розвідувальним партизанським групам про пересування фашистських військ на схід. Молоді підпільники збиралися групами під виглядом екскурсій на лоно природи, де вже давали собі волю — співали пісні кожного народу, який був представлений кимось із присутніх. Але найбільше співали радянські пісні: вони були об'єднуючим гаслом слов'ян-антифашистів.

У липні 1943 року Петар Врбашкі був заарештований угорськими жандармами в рідному селі Кулпін (Югославія) — за участь у партизанській групі бачванських сербів — і вивезений до концтабору на північ від Будапешта. Під час транспортування в'язнів до Німеччини Врбашкому вдалося втекти. В Будапешті знову спіймали його і кинули в другий ешелон із заарештованими, який відправляли до табору смерті. Петар і цього разу виплигнув із вагона і пішки добрався до рідного села, яке невдовзі визволили радянські війська.

Доля Янка Бачіка, уродженця словацького міста Кошіце, склалася трагічно: він був замучений в концтаборі Маутхаузен у 1945 році.

Багатьох з учасників студентського антифашистського опору кинули в тюрми й табори — тільки деяким із них пощастило минути розправи.

За участь у Хустській розвідувальній групі у березні 1944 року був заарештований і Діма Вакаров.

Пригадую, наприкінці січня 1944 року, приїхав я у Будапешт — оформитись на другий семестр навчального року (тоді після кожного семестру треба було здавати залікову книжку в ректорат, щоб зарахували на наступний період навчання). Уже всі колеги оформили свої документи, а Вакарова нема. Я написав йому листа, щоб приїжджав чим швидше. 10-го лютого отримую відповідь, що не може їхати, бо він «не з тих, які залишають розпочату справу». Очевидно, Діма виконував важливе доручення і тому не поспішав до університету — йшов навіть на ризик бути виключеним з вузу. Він прямо писав: «...нехай не записують, вільніше буду працювати». Проте свою підпільну роботу, як і раніше, маскував проведенням спектаклів та іншими чисто «культурними» справами. Діма вміло це робив!

До Будапешта він приїхав наприкінці лютого і вже не встиг оформити залікову книжку. Я сам його записав на другий семестр 1943—44 навчального року і до кінця семестру тримав оцю справу під власною увагою. Через те у заліковій книжці («індексі») Вакарова дисципліни згаданого семестру вписані іншим почерком — моїм, і у ній позначено шість зарахованих семестрів, хоча на останньому Діма вже не вчився...

Після трагедії, що сталася в Хусті, — загибелі розвідників і більшої частини родини Логойдів — Вакаров був у Будапешті. До самого арешту він залишався на посту — вів активну підпільну діяльність. У листі від 7 березня 1944 року, за кілька днів до арешту, Діма писав до Ізи: «...Тут справи нічого. Віктора взяли (мається на увазі арешт його товариша Віктора Ороса, студента медицини. — М. С.). Я живий і здоровий, працюю. Нехай вас не лякає те, що сталося. Ні боягузів, ні пустоголових нам не потрібно». Цей лист сповнений вірою в успіх боротьби. І для цього Діма робив усе можливе.

Вакаров завжди був стійким товаришем. Кому довірився як друг, того ніколи не підводив. Таким залишився і під час жорстоких допитів до суду, і в концтаборах — не видав побратимів по спільній боротьбі.

У роки фашистського свавілля, приниження гідності людини Діма був для нас усіх особливим другом. Його життєвий оптимізм, щира любов до простих людей, боротьба за їх щасливу долю — все це створювало дружню людську атмосферу, яку міг зробити тільки він. Там, де був наш Діма — незалежно від того, він або хтось інший організував цю зустріч, ставало якось тепло, просторо і ясно.

Так, Вакаров над усе любив життя, красу якого оспівував, збагачував і примножував. А у ті хвилини, коли ми були вільними й виходили на берег Дунаю, мріяв про майбутнє. Це майбутнє уявляв собі лише з рідним народом, визволенням від визиску, нерівності, злиднів. Хлопець не соромився помріяти і про особисте, про вірну подругу життя. Хотів її бачити передусім розумною, гарною і скромною. Діма вважав, що його дружина має бути з простої сім'ї, жити інтересами народу, любити мистецтво. З якою насолодою він говорив про те, що його жінка навчиться грати на роялі і, поряд із відомими класичними творами, виконуватиме й народні пісні. Коли ми, жартуючи, казали, що вона буде така, як і всі жінки, то йому не подобалось. Готовий був доводити і переконувати нас, що його дружина втілить у собі неодмінно той поетичний образ, який він собі намалював.

Ні, не пустим мрійником був Діма Вакаров, а людиною глибоких почуттів, високого морального гарту. Адже тільки той, хто відчуває дійовий зв'язок із рідною землею, з трудовим народом і своєю особистою відповідальністю перед ним, здатний здійснювати мрію.

Життя Діми Вакарова здається мені схожим на нестримний весняний струмок. У ньому — і порив, і сонце, і пісня.

ДМИТРО ЛАЗАР

Роки разом із другом

З МІШКА ТА В ТОРБУ

Трапилося так, що група юних закарпатців опинилася у Празькій російській гімназії. Серед них і Вакаров.

У березні 1939 року гітлерівці окупували Прагу. А в серпні цього ж року ми поверталися назавжди у рідні Карпати. І тут хазяйнували фашистські завоювники, та інші — угорські.

У Будапешті нам, щоправда, влаштували офіційну зустріч. Показали місто, нагодували у кав'ярні...

— Ви повертаєтесь на свою батьківщину, у лоно корони Святого Стефана. Русини завжди були вірні угорській короні, і я сподіваюся, що й ви підете шляхом ваших славних предків, яких свого часу великий Ракоці назвав «найвірнішим народом» — *Gens fidelissima!* — ламаною російською мовою проголошувала нам якась огрядна дама.

Але тільки приїхали в Хуст, як на власній шкірі відчули всю «любов» угорських фашистів до «найвірнішого народу». По-перше, жандармам, що чергували на станції, не сподобалось, що ми розмовляємо російською мовою. І ще більш підозрілим видався їм кашкет Дмитра Вакарова. Ми не розуміли, чого від нас хочуть стражі «нового порядку», бо ніхто із нас не знав жодного угорського слова. Жандарми пояснили нам усе по-своєму: вони пустили в хід гумові палиці. Сини «найвірнішого народу» були луплені, як дідова коза. Дісталось і Василю Маркушу, й Миколі Меленичу, і Михайлу Ко-

пинцю, й Івану Сливці, і мені. Та найбільше — Вака-
рову, бо він ніяк не хотів іти до Ізи без кашкета.
— Потрапили ми з мішка та в торбу! — віддихуючись,
пожартував Вакаров, коли вже йшли по місту.
Але хлопцям було не до жартів.

НА ЗАХИСТ ПУШКІНА

Десь від осені 1939 року при Хустській гімназії діяв літгурток. Крім багатьох неофіційних зустрічей, які відбувалися на лоні природи або на квартирах, влаштовувалися і офіційні заходи — у стінах гімназії. В присутності директора гімназії та викладачів, перед величезною аудиторією читали власні твори, змагалися в риторичі — декламуванні віршів та уривків із прозових творів класиків світової літератури.

І ось однієї літературної суботи трапився такий випадок. Після декламування Пушкінського «Анчара» з критичним аналізом виступив гімназист, який не випадково опинився згодом за кордоном: уже в ті часи він виступав проти усього східного. Так от «критик» зухвало накинувся і на декламатора, і навіть на автора класичного вірша.

Запало мовчання.

Директор гімназії, ті викладачі й окремі гімназисти, які були настроєні проти російської культури, тепер тріумфували. «Східнякам» нанесено удар!

Але слова попросив Вакаров.

— Панове, — сказав він на диво спокійно. — Я все-таки не можу збагнути, кого критикували? Якщо декламатора — то «критик» неправий, не розуміється в цій справі. Якщо Пушкіна, то неправий тим більше, неправий у стократ. Бо за цього вірша і геніальні критики, що стояли на сто голів вище, не критикували, а хвалили Пушкіна.

Аудиторія з такою бурхливою радістю зустріла слова Діми, що довелося втрутитися директору гімназії. Вакаров переміг.

ПЕРШЕ ДОРУЧЕННЯ

Уже на початку 1940 року літературний осередок при Хустській гімназії був одним із найбільш бойових. Гуртківці, в основному початкуючі поети, гаряче полюбили російську мову і літературу. Крім буденних справ, тобто навчання в гімназії, обов'язком кожного гуртківця вважалось розповсюдження творів російських класиків, а потай — і радянської літератури. Книжки Маяковського, Горького, Єсеніна та Блока мали в першу чергу потрапити до мас.

Та якось у гімназії з'явилися «романи» білогвардійського генерала Краснова. Лейпцігського видання, привабливо оформлені — вони знайшли читачів серед гімназистів. Літгуртківців це занепокоїло.

На одному із своїх засідань, яке проводилося потай на квартирі Івана Штефуци по Лікарнянській вулиці, про це й пішла мова.

— Я прочитав, до того ж уважно, пасквілі Краснова, — признався Вакаров. — І прийшов до висновку, що ці книжки слід знищити!

— Вони внесуть багато отрути у свідомість молоді, — погодився Микола Меленич.

Постало питання — що робити з красновщиною? Треба було самим проявити ініціативу, самим діяти.

Трохи посперечалися, порадилися і вирішили так: спочатку всі примірники тихенько зібрати в один арсенал, а потім спалити.

Так і зробили. Через певний час — правдами й неправдами — усі примірники «романів» битого генерала опинилися у Діми, в селі Ізі.

І Вакаров виконав чи не перше серйозне доручення — спалив отой білогвардійський мотлох.

ПОЕТИЧНА ДУША

Своє майбутнє Діма-гімназист нерозривно зв'язував з поезією. Він вірив, що саме поетичним словом найбільше прислужиться рідному народові. А тому, навчаючись, багато читав, прагнув збагнути таємницю художньої майстерності.

Улюбленим поетом Вакарова був, безперечно, Пушкін. Діма читав Пушкіна, вивчав Пушкіна і вчився у Пушкіна. Пушкін був для нього основою основ. Крім того, Вакаров захоплювався творами зарубіжних класиків. Зокрема, його приваблювала енергійність Байрона, Міцкевича й Петєфі, філософічність Гете, глибина Діккенса, пафос Віктора Гюго та ліричність Беранже, сарказм Марка Твена та Ярослава Гашека. Вакаров і у виборі творів літератури був інтернаціоналістом.

А тому й не дивно, що коли Мойсей Шпіцер приніс на засідання літературного гуртка свої вірші, написані єврейською мовою, Діма зрадив за односельчанина. І хоч ці поезії зазвучали в перекладі автора, Вакаров був просто у захопленні:

— Чудово! Це своєрідна квітка у нашому поетичному букеті!

— Але вона нікому не потрібна! — сказав на те Шпіцер.

— Як не потрібна? Що ти кажеш? — здивувався Діма. — Поезія потрібна всьому людству! В ній — біль людських душ, знайомий усім. Пиши, Міша! Пиши й по-єврейськи. Та, кінець кінцем, хоч і на мові папуасів — тільки, щоб написане дійшло до сердець!

І Шпіцер писав. Писав і російською, і єврейською мовами. Гарні, глибокі, сміливі поезії.

У Хустській гімназії Діма зумів зійтися і з угорцем — Людвігом Сідьярто (нині він працює головним бухгалтером Хустської райлікарні). Людвиг нам здавався дещо зарозумілим і навіть бундючним. Та Вакаров побачив у ньому розумного хлопця. Коли за це приятелювання Дімі докоряли, він відповідав:

— Хоч Людвіг і угорець, ми з ним розуміємось. Він мене навчає по-угорськи, я його по-російськи. І як наслідок: він читає Горького та Блока, я — Етвеша та Аді. Таким щирим Діму робила поезія.

ТОВАРИШІ

Найбільш свідомі учні об'єднувалися у таємні групи. Саме в цих осередках набували гарту майбутні підпільники брати і сестри Логойди, Микола Сокач, Олександр Заяць, Віктор Орос та багато інших. Хлопці й дівчата збиралися на свої засідання, читали заборонені книжки й розповідали правду про країну Леніна. Гуртківці діяли. Та не спали й хортистські агенти.

Почалися обшуки, арешти, допити.

У Бедевлі, на Тячівщині, проводив канікули гуртківець Василь Маркуш, що нині вчителює у селищі Тересві. Угорські жандарми привезли його до Хуста. Підвішували, мучили. Але юнак не виказав друзів, на яких упало підозріння.

Із рук жандармів вирвався гімназист-музикант Юрій Філак. Увесь у синяках, і сісти не міг.

— Що, Юрку, били? — обступили його літгуртківці.

— Били!

— І що?

— Усе вибили!

— Що ти кажеш? — жахнулися хлопці.

— Все панське з мене вибили, — уточнив Юрко, маючи на увазі, що в гімназії його вчили на «пана».

Полегшено зітхнули.

На черговому засіданні розробляли план подальших дій.

— Триматися, не називати прізвищ, не виказувати друзів! — радив Дмитро Вакаров. — Так, як наші хлопці, — ні Маркуш, ні Філак нікого не видали. Молодці, товариші!

Чи не з того часу слово «товариш» стало міцно входити в лексику гімназистів? Адже пізніше у листі до друга М. Симулика саме Діма скаже: «...який чин я б не мав, перед ним завжди слід ставити букву «т» з крапкою».

ЛІТНІ ЗУСТРІЧІ

На канікули студенти приїжджали до рідного краю, жили по різних селах. Ми, молоді поети, листувалися. А коли випадало — спішили зустрітися, щоб поговорити.

Кілька літніх днів сорок другого року я провів у друга по гімназії Михайла Симулика — у Руській колонії, малому поселенні під Береговим. Працював на жнивах. Багато сперечалися...

На зворотному шляху, як домовлялися в листах, у Хусті на станції мене зустрів Вакаров, а з ним — Степан Бонь (нині вчителює в селі Монастирець, що на Хустщині). Селянською підводою рушили в мою Олександрівку (тоді Шандрово). Дивлячись на згорблену спину візника, Діма зацікавився:

— Та чи можна кіньми заробити?

Селянин зітхнув:

— Кіньми, напевне, можна. Але хіба це коні? Здохляки! І на овес для себе не можуть заробити — їдять одну соломку. Може, з весни піде краще діло, якщо ще їх не мобілізують.

— Кого мобілізують?

— А коней. Поговорюють... Здох би був ще в череві той Горті, ніяк не дотягне за Гітлером свій віз — мусить запрягати й моїх кляч!.. Поніс їх чорт на війну, а тепер із жебрака ладні душу витрясти!

— Я думаю, що своїм тяглом ви нас не довезете і до Шандрова. Над клячами вже пара — як хмара...

Діма пожвавішав. Адже й простий селянин добре відчуває: карта фашистів бита. Вже проклинає їх — виходить, і в ньому заговорив гнів. Приємно було чути, що проста людина так відверто про все це говорить і так неприховано обурюється.

— Ой Гітлера з Гортієм добре припекло, — закинув Вакаров.

— Бодай би вже згоріли! — відповів візник.

Смішно й розповідати, як ми тоді їхали. Віз іде під гору — ми злізаємо, щоб клячі його витягли. А як рушає з гори — злізає візник: боїться, що голодні й виснажені коники не стримають воза — і ми покалічимося. І смішно було, й гірко...

Зустрічалися і в Ізі. Пригадую, лягли спати у хліві на сіні, але, звичайно, довго не могли заснути. Я говорив, як з нашого села верховинці змушені носити й возити «ропу», тобто солону воду, яку добували з місцевих колодязів, а біленька солотвинська сіль ішла панам, на чужину. Казав, що й цього разу я йшов із селянами, які просто на плечах несли бочки з «ропою», гупаючи розбитими босими ступнями. І запитував:

— Доки ж люди будуть отак бідувати?

Вакаров додав:

— Ходиш босий, голий, голодний... а тебе ще й б'ють... Та й гірше, як тих кляч, бо клячам хоч зуби ніхто не вибиває...

І ми говорили, що такому мусить настати кінець. Щоправда, не відразу. Чи доживемо? І залягала тиша: розмову змінювала мрія...

НА РУІНАХ ХУСТСЬКОГО ЗАМКУ

Вакаров безмежно любив рідні Карпати. Про них співав під звуки гітари, їх красу оспівував у ліриці. У вільні години залюбки виходив на завітчані луги, блукав по хащах пралісів, милувався бистриною рік, у захопленні ставав перед привіллям полонин. Ізянську молодь він не раз виводив на лоно природи, а з гімназистами виходив на Замкову гору.

Погожої червневої днини 1942 року ми знову опинилися на руїнах замку. Здавалося, скільки б на цю гору не піднімалися, завжди перед нами відкривалося нове, не бачене раніше. Так було й тоді.

Діма замислено казав:

— Ех, нема між нами справжнього патріота! Адже колись під стінами замку писалася історія. Сюди пробивалися ще римські легіони, аби дохопитися до солотвинської солі. Тут іржали коні татарської орди. І перше ніж у замковий пороховий склад ударила блискавка, довгі віки блискали шаблі яничарів. Які події, друже! А ми про все це знаємо загально. Хіба так треба знати історію краю?

— От візьми та напиши хроніку Хустського замку, — порадив я Вакарову.

Він одразу й відповів:

— А що, напишу. Тільки закінчу університет, візьмусь за історію усієї нашої Мараморощини. Перерию архіви Європи, а докопаюся до дна!.. — І уже поринув у фантазію: — Досить уявити, як по Тисі на човнах везуть у Рим сіль. Або як кіннота Аттіли чи Батія виступає долину нарцисів. Це ж навіть не роман, а ціла епопея!

— Та як не топтали — не витоптали квітів, — підказую Дімі, — нарциси розцвітають під замком донині.

— Як і слов'янські села, — порівнює Діма. — Сокирниця, Крайниково, Золотарьово, Данилово...

— Іза...
— А що, в Ізи — теж слов'янська назва. Наші предки жили не тільки під замком. Хуст, як велике поселення, дістав свою назву, а інше й не варто було називати. І, напевне, щоб не говорити: Хуст і село за ним, — казали просто: Хуст і за... Так і постала наша Іза, — пояснював Вакаров, вигадуючи.

— Ну, а Нанково?

— Нанково? — Вакаров відійшов і подумав. — Подібна історія! В якогось поселенця, що жив на тому місці, було повно дітей. Коли вони вирости, то поселилися у Хусті, а на село, де лишили нянька¹, стали казати Нянково.

Отак поговорили про Крайникове, про Велятин та ще якісь навколишні села, і я підсумував:

— Отже, залишилося обскувати двох-трьох гусаків, загострити пера і писати.

— А ти не смійся: напишу!

І я певний, що він написав би задуманий твір. Адже Діма так любив Карпати!

МОЛОТ

Якщо тобі, товаришу, доведеться їхати дорогою з Хуста на Міжгір'я, то зверни увагу на таку картину: на північ від Ізи, край асфальтованого шляху будуть старі дерева. Саме під цими яблунями під час літніх канікул студент Будапештського університету поет Дмитро Вакаров загартовував свій дух, працюючи молотом. Він працював «на кубиках», тобто дробив річкове каміння, заготовляв для дороги щебінь.

Уяви, товаришу, таке. На обочині лежить купа каміння — на кілька підвод. При ній сидить хлопець. Ху-

¹ Батька.

дий і запилений. Із спритністю справжнього робітника-дубильника заготовляє «кубики». Але час від часу заглядає в зошит, що розкритий поряд, хапає олівець: складає вірші.

— Міг би найти легшу й чистішу роботу, — казали йому друзі, — адже ти — освічена людина.

— Для мене тут краще, — відповідав Дмитро. — Працюю і пишу. Ніхто не заважає. Та й працюю молотом. А що таке молот?

— Молот є молот. Невелике диво: лише кусень заліза з дерев'яною ручкою...

— Видно, що ви в цьому нічого не тямите. Молот, щоб ви знали, разом із серпом — це основна частина радянського герба, — повчав гордовито Дмитро.

Так, для молодого Вакарова молот став знаряддям не лише фізичного, але й класового гарту.

Чи не тоді писалися поетом рядки:

Кто любит молот,
Кто любит плуг —
Тот мой товарищ,
Мой брат и друг.

Кто ценит волю,
Кто ценит труд,
Мои призывы
Того найдут...

І ще, дорогий друже, зверни увагу на одне прикметне: дорога, яку разом з простими людьми будував Вакаров, веде через гори на схід.

ПОДОРОЖ ВАКАРОВСЬКИХ РУКОПИСІВ

Останній раз із Дмитром Вакаровим я зустрівся наприкінці літа 1943 року. Ця зустріч, на відміну від усіх попередніх (а за вісім років близького знайомства ми з

Дімою бачилися часто), була особливою. Частину часу ми провели в Ізі, на батьківщині Діми, частину — в Олександрівці, у моїх батьків.

В Ізі заночували на свіжому сні. Як висловився Діма, далі від вух домашніх. Він був якийсь стурбований і, як мені здавалося, нервовий.

Декламували вірші Пушкіна, Маяковського, Єсеніна. Говорили і про творчість Горького, який поступово, мов із глибокого підпілля, входив у наше товариство.

Торкнулися й болючої теми: становища на Східному фронті. Вакаров пожвавішав:

— Наші здорово дають! На фашистів обрушився весь радянський народ. Мало того — трудовий народ цілої Європи чи й усього світу!

Вакаров говорив так збуджено, з таким переконанням, що міг би позаздрити найліпший агітатор.

Згадали ми, звичайно, і знайомих. Діма тепло відгукувався про свою землячку Пелагею Плиску. Радів із того, що вона, проста сільська дівчина, також пише вірші. І гордився, що вони удвох з Михайлом Симуликом відкрили цей талант.

Згадували, згадували, згадували. Немов передчували, що це остання зустріч.

А вже в Олександрівці перейшли до розмови про наше майбутнє. Вакарова цікавили всі сторони нашого життя. І в першу чергу доля молодих літераторів.

— Миколі Меленичу треба би втлумачити, аби писав більше, — розмірковував Діма: — У нього виходить, але відчувається, що він мало працює над творами. Василеві Маркушу спробувати б прозу: добра спостережливість, неквапливість, чиста мова — якості прозаїка. До того ж нам бракує прозаїків. Симуликом та Кеминем займаюся особисто. І чим більше авторів! Нам потрібна масовість, щоб згодом виявити справжні таланти.

Домовились, що буде доцільним сховати свої рукописи. В таку тривожну пору можна сподіватися усяких випадковостей. Діма говорив:

— Своїх зошитів я з собою тримати не можу: в Будапешті живу в гуртожитку. На домашніх теж мало надії.

Два зошити і блокнот із власними творами, а також блокнот віршів Мойсея Шпіцера, написаних єврейською мовою, Діма тоді залишив у мене. З тією умовою, що як призовник я заберу ці матеріали з собою на фронт і там при першій же нагоді перейду на бік Червоної Армії.

Закінчилася зустріч на залізничній станції у Хусті. Діма поїхав у Будапешт, а я — в Ужгород. І хоч потім ми ще листувалися, зустрітися вже не довелось.

З військовим батальйоном хортисти погнали мене на Східний фронт. Дійшов до Ділятина, що на Прикарпатті. Але в полон здатися не встиг: захворів на тиф і був повернений у тил. Спочатку лікувався в Станіславі (Івано-Франківськ), згодом у Сколе, в Мукачеві, а видужав аж у Братиславі. За весь цей час я пильно зберігав і свої, і Діміні рукописи: ховав їх у футлярі з-під протигазової маски...

Закінчилася війна. Я працював перекладачем у спецлідрозділі Радянської Армії і повернувся у Карпати тільки в жовтні 1945 року. Тут від Ганни Кривської — нашої з Вакаровим спільної знайомої — довідався, що Діма загинув.

Я поїхав в Ужгород. Зошити й блокнот із творами Вакарова, а також блокнот із віршами М. Шпіцера, у присутності Діминого друга поета В. Сочки, передав П. В. Лінтуру — тоді вже заступнику голови Народної Ради.

Потім ці матеріали лягли в основу першого видання поезій Д. Вакарова. А сьогодні вони зберігаються в Закарпатському обласному краєзнавчому музеї.

У Празі і в Хусті

Літо догоряло. У прозорому повітрі уже вчувався терпкий аромат близької осені. Осені 1936 року.

Група молодих людей із Закарпаття їхала до Праги на навчання. Поїзд далі й далі мчав нас від рідних місць.

Нашу компанію складала весела молодь Хустщини. Увагу товариства звернув на себе симпатичний, середнього зросту юнак з розумними карими очима. Одягнутий був скромно, та охайно. Сірий у клітку костюм був дбайливо випрасуваний, чорні черевики начищені до блиску. Якийсь не по-юнацькому зібраний і строгий, він здавався набагато старшим за нас із побратимом.

— Давайте, хлопці, познайомимось, — сказав Дмитро Лазар, мій односельчанин з Олександрівки, гірського села Хустщини.

— Діма, — назвався хлопець.

— А звідки родом? — запитую.

— З Ізи... А ви звідки і куди?

Виявилось, що їдемо разом до Празької російської гімназії. Це швидко нас здружило, і час минав якось непомітно. Ось уже й Словаччина — ми у Кошіце. Дізналися, що до Праги їдуть і наші колеги з інших куточків Закарпаття. Розмова пожвавішала. Правда, йшлося часом про невеселі речі — про те, як нелегко було придбати одяг та взуття, зібрати гроші на дорогу. Хтось бідкався, що будемо чинити у величезному місті, не знаючи чеської мови.

Діма частіше слухав. Мене трохи й бентежило це його мовчання, бо він ніби вичікував, доки викажуться інші, аж потому озивався сам. Заговорив спокійно, але впевнено. Він підсумовував розмову, узагальнював. Кожен із нас бачив крайнє убозтво земляків, що виглядало крізь віконця бідняцьких хижки у рідному краї — землі без імені, як тоді писала прогресивна преса. Але ми не знали причини цього лиха. Не знав тоді, звичайно, й Вакаров, але після його слів ми бачили не тільки свої клопоти, а й те, що бідує ціла Верховина.

У Празі я прагнув частіше зустрічатися з Дімою Вакаровим. Не буде перебільшенням, коли скажу, що він був людиною, яка на нас, земляків-ровесників, уже тоді мала певний вплив. По суті, він був першим, хто почав робити нас такими, якими стали ми пізніше. Діялося це якось непомітно, навіть коли Діма дивував нас тим, що діставав десь радянські книжки й давав їх читати своїм товаришам.

Саме йому я зобов'язаний своїм першим знайомством з романом М. Островського «Як гартувалася сталь». Книжка мене настільки вразила й надовго захопила, що, почавши писати вірші під псевдонімом Пражак, я одразу змінив його символічним іменем — Жаркий. Саме під цим псевдонімом видрукував більшість своїх творів у роки фашистської окупації.

Діма вражав мене своєю старанністю, послідовністю і твердістю характеру. Коли якось я спитав його, звідки у нього стільки сили і на навчання, і на літературу, і на музику, він відповів:

— Ось я принесу тобі роман «Що робити?» Уважно прочитай його і зверни увагу на одного з головних героїв — Рахметова. Я прагну бути таким, як він...

Пізніше я довідався, що Діма дістав роман М. Чернишевського від комуніста Платона Копецького. Ми вперше почули імена Борканюка, Локоти, Мондока та інших ватажків трудящих Закарпаття. Дізналися про

виступ Олексі Борканюка в Москві, на VII конгресі Комінтерну, у якому керівник крайкому КПЧ на конкретних фактах змалював життя нашого знедоленого краю, розповів, як буржуазний уряд розправляється з робітниками й селянами, борцями за кращу долю Закарпаття.

Так ми починали усвідомлювати й те, що, посиляючи нас на навчання в Прагу, буржуазні власті менш за все думали відчинити нам двері у світ науки: вони хотіли виростити з нас своїх вірних слуг.

А політична обстановка ставала дедалі складнішою. 1939 рік. Німецькі фашисти окупували Чехію. Словаччину Гітлер віддав своєму прибічнику Тіссо, а Закарпаття — «батькові» Волошину, якого невдовзі змінив інший фашистський диктатор — угорський регент Хорті.

Нас, гімназистів-закарпатців, відправили із Праги через Братіславу й Будапешт додому. У поїзді я запитав Вакарова, чому нас везуть через Угорщину. Діма оглянувся навколо і, преконавшись, що нікого чужого нема, розмірковував так:

— Новим господарям потрібні освічені люди, які були б опорою святостефанської корони і на Закарпатті.

Дома ми застали масові репресії. Сотні закарпатців нелегально переходили кордон з Радянським Союзом — ішли за порятунком до братів на Сході.

Тяжкі були часи. Та все ж нам вдалось продовжити навчання у Хустській гімназії. Директором уже став угорець Бейла Гавел — жорстокий, хитрий чоловік. У гімназії не тільки серед учнів, але й серед викладацького складу насаджувалась муштра. На сходах гімназії не змовкало гупання кованих підшов хортистських охоронників.

Невдовзі Діму Вакарова разом з Ф. Сабовим, Д. Гайдю та іншими учнями угорська контррозвідка заарештувала: на стінах гімназії з'явилися написи «Vivat СССР». Протягом тижня до бараку, в якому сиділи юні

патріоти, приходили люди у цивільному і допитували їх: підвішували, били по ногах, хотіли дізнатися, хто був автором написів. Але кати нічого не домоглися. Хлопців відпустили, встановивши за ними нагляд.

Діма шукав іншої форми боротьби. Із гімназистів-односельців організував струнний оркестр, який став популярним у цілій окрузі. Жителі Ізи гордилися освіченою молоддю села, яка несла у маси народні мелодії, що їх виконував оркестр. У 1941 році подібний оркестр був створений і в гімназії. До репертуару колективу входили закарпатські народні співанки, відомі російські та українські пісні. Серед них — «Тоска по Родине», «Светит місяц», «Полюшко-поле», «Во поле березонька стояла», «Ой не світи, місяченьку...», «Ой не ходи, Грицю...»

Після одного із концертів, коли з першого ряду вискочив сам директор, обурений програмою оркестру, виступи колективу були заборонені. Як дозволили б тоді пропагувати рідну пісню, коли нам вбивали у голови одне: «Іси угорський хліб — говори по-угорськи», — забуваючи, щоправда, вияснити, чи є у нас хліб.

Після цього Діма ще активніше бере на озброєння поетичне слово. В гімназії уже працював літературний гурток. Ми прагнули сказати своє слово на захист трудящих окупованого краю. Досі пам'ятаю один із віршів Діми, де поет таврує фашистських катів, безпорадних у своєму прагненні викрити підпілля.

По дороге
Ходит сброд:
Много, много —
Целый взвод.
Ищут тайну,
Ищут след...
Ходят, ходят,
Не находят.
Следа нету,
Тайны нет!

Члени нашого гуртка збиралися часто й нелегально — на учнівських квартирах. На одному такому зібранні виникла ідея видати збірник творів учасників гуртка. Такий збірник і побачив світ у 1941 році — мав назву «Будет день».

Ми мали можливість читати книжки радянських письменників. Ця література під час хортистського режиму була заборонена, дістати її з шафи бібліотеки могли тільки потай — через П. В. Лінтура. Увечері він давав книжки Дімі та Феді Сабову, а ті приносили їх нам, членам літгуртка. Ми читали ці твори ночами, а вранці повертали через Діму й Федю нашому наставнику, який знову клав книжки на місце, щоб не було видно, що хтось користується радянськими виданнями.

У 1941 році Діма поступив на філософський факультет Будапештського університету, а я ще залишився у гімназії.

У 1943 році кінчали сьомий клас. Одного дня класний керівник вишикував нас у коридорі. Через якийсь час вийшов директор гімназії. Він звернувся до нас із промовою і, коментуючи події на Східному фронті, пообіцяв видати атестати на рік раніше тим, хто добровільно вступить у хортистську армію.

У коридорі залягла непорушна тиша. Зрадників у нашому строю не виявилось. А влітку я гордо розповів про це Дімі. Він радів за хлопців.

То була наша остання зустріч...

Ідеальна людина

Пригадую Прагу. Перший клас гімназії. Для мене, хлопчини із верховинського села, все було новим, дивним і поки що чужим. Особливо важко давалися перші дні навчання — в колі величезної маси незнайомих. Звичайно, у гімназії була й своя неписана традиція. Новачки-першокласники одразу піддавалися «екзекуціям» старших, ними в різних випадках послуговувалися. Першокласники мусили пройти всі ці випробування і ні в якому разі не скаржитись на старших вихователям, щоб на всі роки навчання у гімназії не потрапити в нашіптувачі.

Із Дмитром Вакаровим доля звела мене несподівано, буквально з перших кроків у чеській столиці. Розглянувшись довкола, я пустився в місто, у книжковий магазин. Але повернутися до гімназії не зміг — заблукав у людському потоці. Чим більше я нишпорив по численних вуличках, тим більше відчував, що далекий від мети. Чужих та й байдужих до мене людей спитати до того не наважився: не знав чеської мови. Доходило до підчаю, готовий був розплакатись. І тут біля мене, наче в добрій казці, з'явилася постать середнього на зріст юнака. По чорному кашкету я впізнав у ньому гімназиста.

— Заблудився? — почув запитання.

Як на старшокласника, глянув я на хлопця з-під чола, недовірливо. Та голос доброзичливий, без нотки насмішки.

— Айно, — покірно опустив я голову.
Гімназист поклав мені на плече руку і сказав:

— Пішли, нам по дорозі.

Я полегшено зітхнув. Поруч зі старшокласником почувався, щоправда, непевно. Звик до їх образ, а тут раптом проникся довір'ям, навіть сказав, що заблудився. Чи не буде з цього в гімназії сміху?

— Ти з якого села? — юнак зупинив погляд на моєму одязі — конопляній сорочці та вовняному верховинському костюмі.

— З Буштина, — зізнався я, полонений його лагідним тоном.

— А як звати?

— Вася.

— А мене — Діма, — так же просто назвався юнак.
— Навчаюся у шостому класі. Коли що потрібно, звертайся — допоможу.

— Ну прощай, Вася, успіхів тобі!..

Я подякував. А в душі з приємністю відзначив, що не всі старшокласники такі вже й погані.

Пізніше я часто зустрічався з гімназистом Дімою, з яким уже вітався як зі старим знайомим. Приємно було чути його бадьоре: «Привіт, Вася!».

Від свого сокласника я уже довідався, що мого знайомого звуть Дімою Вакаровим, що він із села Ізи, на Хустщині. Повага і гордість до цього гімназиста у мене зросли, коли я дізнався від свого ж сокласника, що Діма — поет. Я був просто захоплений. Але почав побоюватися, що такий великий чоловік, напевне, все менше звертатиме на мене увагу. Тоді я уявляв собі, що кожний поет — людина особлива, чимось незвичайна, а чим саме — сказати не міг. Та наша перша зустріч переконувала в тому, що Вакаров — звичайна людина і якщо відрізняється від інших старшокласників — то хіба лише своєю простотою, дружелюбністю.

Так інтуїтивно я відчув, що Діма володіє великим внутрішнім багатством.

Тепер, коли у моїй уяві знову й знову постає образ юного Вакарова, бачу гімназиста, одягненого у якомось задумливе: здається, Діма навіть не вмів посміхатися. Найчастіше я пригадую його у колі однокласників і особливо — односельчан. Але нерідко він бував і сам. Ходив завжди з піднятою головою. У колі друзів його всі називали Дімою.

Врізалася в пам'ять зустріч із Вакаровим на літніх канікулах 1938 року, в моєму селі Буштині. Зустрів його на вулиці. Я не був здивований, бо всі уже в гімназії знали, що Вакаров подружив з моєю землячкою, також гімназисткою — Марією Цех, яку поетично називав Маріанною, навіть присвятив їй кілька ліричних віршів.

— Привіт, Васю! — зупинився Вакаров. — Ти де живеш?

Я показав рукою на хату, з якої щойно вийшов.

Діма почав розпитувати, як я проводжу канікули, що цікавого читав.

— А ти чим приїхав? — спитав я.

— Я так, своїм ходом, — відповів Вакаров. — Ранком до схід сонця вибрався в дорогу і вже, як видиш, тут.

Міг же він із Хуста приїхати поїздом. Як-не-як, а з Ізи до Буштина буде до тридцяти кілометрів. Гадаю, що поетові просто було цікавіше йти через мальовничі місця — затишні переліски, скошені луки, жнивні поля. Мабуть, не раз він зупинявся, щоб милуватися співом жайворонка чи зірвати ромашку.

І ще один епізод із кількарічного нашого знайомства. Був я третьокласником. Діма вчився у восьмому класі. Ходили вже до Хустської гімназії. Із так званого «угро-руського языка» (як називали окупанти урок

нашої мови) виконували й домашні роботи. Контрольні роботи, написані дома, ми, з молодших класів, давали перевірити знайомим старшокласникам. І от написав я домашнє завдання на тему: «Як я провів весняні канікули». Вийшло досить довге, трохи не два зошити. Я попросив Діму, щоб перечитав. Він погодився.

Наступного ж дня отримав роботу з виправленнями. Ніколи не забуду, що він мені сказав, віддаючи зошити:

— У цілому непогано. Правда, багато зайвого. Найкраще вдавсь опис пробудження природи, розпускання листків на деревах, цвітіння... Вмієш передавати своє відношення до цього і почуття до змін, що відбуваються в природі...

Вакаров ніколи не був багатослівним. Але те, що говорив, завжди важило багато.

Я не люблю ідеалізувати людей. І все ж, на мій погляд, Діму Вакарова можна вважати ідеальною людиною. Таким він залишився у моїй душі.

Дві розмови з багатьох

з Дімою Вакаровим ми вчилися у Хустській гімназії. Але Діма був старшим за мене, нас роз'єднували класи. Ми зійшлися з ним у літгуртку, а побратимами зробила нас поезія.

Пригадую один червневий вечір 1940 року. Ми з Дімою вперше йшли удвох, плечем до плеча, як товариші. Я саме вирвався з лабет хортистської контррозвідки, й Вакарова цікавило, як хлопці трималися. Замислені, стурбовані — йшли ми уздовж на диво спокійної річечки Хустець. Я розповідав йому, як нас допитували, били. Не знаю, як у Діми, а у мене було таке враження, що я про це звітую — відповідально, гордо. Адже в нас, молодших гімназистів, був лише революційний запал, а ті, що мали знати більше і казати — куди нам іти, ті, на кого ми могли рівнятися, вчилися в старших класах. І Дмитро Вакаров був одним із них...

Зупинилися. Дивилися на гори. Там, за ними, уже була воля. Та дуже символічне виділося в тому, що на верхи налягали хмарища. Дмитро сказав:

— Посіють вітер — пожнуть бурю!..

Говорилося звичайно про хортистських загарбників. І очі Діми блиснули.

Пригадую ще одне. До мого побратима я звернувся віршем. Твір з'явився у газеті з присвятою Дімі. На газетній вирізці не зазначено, на жаль, дати публікації, але під віршем є рядок: «Хуст, 27. III. 1941». Пое-

зія названа «Поверь...». Я закликав свого старшого друга повірити, що дійсність підступна,

И жизнь течет все беспрерывно
Среди одной отчаянной борьбы.

У вірші говорилося, що супутники борця — «горе и невзгоды». А проте, я застерігав друга від слави генія «толпы» — міщанської нищості, яка заграває не лише з поетами, але й ворогами. І закликав до вищої мети:

Но ты ступай все дальше, смело,
Не обращай внимания на них;
Пусть голос твой звучит всецело,
Пусть твой бестрепетно несется стих!

Таким шляхом можна було йти лише з вірою у те, що «потухнет ложь».

І ми вірили. Ми йшли...

Хоча того ж року нас розвели дороги: я кінчав гімназію, а Діма поїхав в університет.

*Перший серед допитливих,
перший серед сміливих*

Згадуючи про Дмитра Вакарова, я взяв до рук «Годи́чный отчет» Хустської російської гімназії — пожовтілу книжечку за 1939/1940 навчальний рік. Це був перший рік навчання в загарбаному фашистами краї. І вже з першого року хортисти встановили у гімназії свій «новий порядок». Російська гімназія скорочувалася. Для початку паралельні класи були зведені і вкрай перевантажені. Так, у четвертих-п'ятих класах навіть до об'єднання було по 60—65 учнів, у шостих — понад 50, у сьомих — 40—55, у восьмому — 45. А тим часом до першого класу було зараховано всього-навсього 34 учні, з яких протягом року відсіялося більше 20 процентів. В основному відсів спричиняла плата за навчання, що була не під силу трудовій родині. Тяжкі стали й умови вчителів. Підручників для місцевих шкіл угорські правителі не навипускали, і вчитель був змушений диктувати учням новий матеріал. А простацькі діти не були забезпечені й письмовим приладдям. Неміським гімназістам, батьки яких були незаможними, доводилося ходити до школи за кілька кілометрів.

Ось у яких умовах продовжував навчання поет Дмитро Вакаров, що опинився знову в Хусті. Надзвичайно тяжко було хлопцеві. І те, що він серед півсотні своїх однокласників учився найкраще, було чи не найбільшим виявом його волі й особистості.

Діма вчився у сьомому класі. Я викладав хімію й біологію, курс яких кінчався класом нижче. Та в 1941 ро-

ці, коли помер учитель математики, я заміняв його у восьмикласників. Тоді й познайомився з Дімою Вакаровим. Це був простий хлопець, з розумними, живими очима. Здавалося, всією душею він прагне пізнавати. Я знав, що Діма над усе любить мову та літературу, що й сам пише та друкує твори. І тим більш мені було приємно, що молодий поет виявляє належний інтерес до математичних дисциплін. З-між інших восьмикласників його вирізняла всебічна допитливість.

Учні, що об'єдналися в літературний гурток, були бойовим штабом цілої гімназії. І Вакаров серед них виявився чи не найактивнішим. Про те, що ця прогресивна молодь мала на учнів сильний вплив, я можу судити хоча б з п'ятого класу, в якому був керівником. Ось яскравий епізод. Заняття починалися й закінчувалися молитвою, останніми словами якої було: «...вірю у воскресіння Угорщини». В 60-голосому хорі п'ятикласників усе сміливіше звучало замість «Угорщини» — «Росії». Та хтось про це доповів хортистській контррозвідці. Учнів прямо із занять по кілька чоловік брали у жандармерію. Там нещадно били й допитували. Але вони трималися, і допити були безрезультатними. Щоб з рук і ніг зійшла пухлина, хортисти змушували учнів повзати по холодній цементованій долівці, аж потім відпускали. Першим забрали гімназиста Костянтина Дюричку, останнім — мене. Ледве я встиг увійти, як, не давши мені й отямитися, почали лупцювати.

Нерідко в коридорах з'являлися антифашистські написи, а то і листівки, написані просто від руки.

Отже, була й інша сторона тих нещадних утисків, які запровадили в гімназії хортисти. Це протест, це боротьба проти поневолення. І я б сказав, що навіть не труднощі, з характеристики яких почав свою розповідь, а саме цей революційний дух позначав найперше ту складну обстановку, в якій Дмитро Вакаров закінчував навчання у гімназії.

Я був його вчителем...

У кожної людини, яка пройшла немалий життєвий шлях і дещо бачила в житті, є найдорожчі спогади, які не забуваються. Такими особливими для мене є спогади про Дмитра Вакарова. Так, я мав щастя бачитися з ним у той період, коли він навчався у Хустській гімназії, з 1939 по 1941 рік, і в Будапештському університеті, — з 1941 по 1944-ий. У Хустській гімназії, де навчався Діма, я викладав історію, російську мову та літературу, організував літературний гурток. Вакаров уже тоді багато писав, деякі свої вірші показував мені. Приїжджаючи на зимові і літні канікули з Будапешта, часто бував у нас дома, і ми вели відверті розмови на літературні та політичні теми. Він ділився своїми творчими планами і залишав нам свої рукописні твори...

Діма Вакаров і тепер стоїть перед моїми очима, як живий: юнак із задумливим, серйозним, завжди зосередженим і натхненним обличчям, із поглядом, спрямованим удалину...

Эх!.. Полететь бы стремительно,
Соколом мелькнуть,
Небу взмахом удивительным
Пробуравить груды! —

чується його голос. Він умів читати вірші «с чувством, с толком, с расстановкой», особливо власні поезії.

На вечорах, які влаштовували гуртківці, читались поетичні та прозові спроби молодих авторів. Тут зрів

постичний талант Вакарова. На багатьох його ранніх віршах відчувається вплив Пушкіна, Некрасова, Лермонтова. Діма дуже багато читав. У моїй домашній бібліотеці були твори заборонених фашистами письменників М. Горького, В. Маяковського, М. Островського, М. Шолохова. Цю літературу я привіз із Праги. Гімназисти, серед них і Дмитро Вакаров, брали в мене ці книжки.

«Книг я прочитав дуже багато, можна сказати, всі, які чогось варті, й зі всіх галузей життя, — записав тоді Діма в одному з автобіографічних уривків. — Крім того, в мене зав'язуються знайомства з різними людьми. Я співаю, граю на інструментах, пишу вірші... Шляхом багаторічного тренування я виробив у собі надзвичайну силу і спритність, хоч і не виглядаю, як Геракл...»

Що це за тренування, здогадуємось. Він щодня ходив пішки з рідного села в Хуст, дома ж багато працював і з презирством ставився до гімназистів-панчуків, що гребували фізичною працею.

При вивченні поеми М. В. Гоголя «Мертвые души» я спробував пояснити учням, хто такі поміщики. Діма відповів на мої пояснення:

— Що тут не розуміти? Таких нероб, на яких інші повинні працювати, і в нас хоч загату гати.

Вакарову імпонували люди працелюбні, сміливі. Такі, як Іван Задільський, Іван Михайлину, про яких збереглися легенди в народі. Про них Вакаров розповів у етнографічному оповіданні «Богатирі». Цікаво, що юний поет почав писати поему про бокорашів, як називали плотогонів. Цікаво й те, що твір присвячувався селянці Пелагеї Плисці. Ця напівписьменна дівчина знала багато народних пісень, сама складала коломийки.

Діма дуже любив народну творчість. Коли я дав завдання учням VII класу написати твір на матеріалі

фольклору, Вакаров вибрав тему «Весільні звичаї». Він намалював колоритну картину весілля в селі Ізі. Як яскравий і самобутній твір я залишив його у себе. Потім цей фольклорно-етнографічний нарис був опублікований серед прозових творів Вакарова.

Діма любив не лише слухати народні пісні, але й виконувати їх. Гітара — його нерозлучна подруга. Більше ніж у десяти віршах звертається Діма до своєї шестиструнної гітари. В Ізі він створив струнний оркестр, у репертуарі якого чільне місце було відведено російській народній і радянській пісні. Діма любив співати «Дубинушку», «По долинам и по взгорьям», «Широка страна моя родная...» Здавалося, він декламував, виділяючи майже кожне слово:

Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышит человек.

Радянський Союз він називав «нашою Великою Батьківщиною». Ніколи не забуду слово гімназиста Вакарова на похороні викладача Доброгорського, яке здивувало присутніх заповзятою сміливістю... У той момент, коли окупаційні власті проповідували хрестовий похід проти Радянського Союзу, і дирекція гімназії прославляла перемоги гонведів на Східному фронті, Вакаров твердо заявив, що Закарпаття — це невіддільна частина Великої Батьківщини. І на свій фотографії, яку мені подарував у Ізі 5 січня 1942 року, Діма написав: «Нашему Петру Васильевичу на память о том, как мы в малой стране начали строить Великую Родину».

«Строить Великую Родину» — це означало робити все для того, щоб «между братьями не стало на севере межи». Діма вірив, що радянський народ визволить трудящих Закарпаття не лише від вікового чужоземного володарювання, але й від капіталістичного гніту:

Ждем мы с Востока
Волю и свет,
Братьям далеким
Шлем мы привет.

Правда, у період навчання в гімназії Вакарова знали більше як поета-лірика. Хто з молодих людей у юності не писав віршів, присвячених лише їй! Хоч з-під пера Діми, як свідчать рукописи, все частіше з'являлися пісні-заклики, він як хороший конспіратор читав такі вірші лише дуже близьким людям, друзям по боротьбі. «Гримуватися так, як я, ніхто не вміє», — пише він у згадуваному автобіографічному уривку. «Гримуватися» — це «маскуватися». У зошиті, озаглавленому «Жизнью и фантазией» (дістався він нам, як і деякі інші рукописи поета, перед самим його арештом, взимку 1944 року), бачимо незрозумілий стовпчик знаків. За допомогою дзеркала можна прочитати: «Хроніка. Дня 2 березня ц. р. руська молодь у Ставному влаштувала культурну вечірку...» Це свідчить про те, що поет учився тайнопису. Усі записи в зошиті відносяться до 1940 року.

Одна справа сховати від цікавого ока свої крамольні для властей рядки. Але ж вірші повинні боротися. І для цього поет користується езопівською мовою. У газеті «Карпаторусский голос» від 10 лютого 1943 року він надрукував поезію «Проблески». Під нею дата: 1941 рік. На перший погляд — це вірш про природу, про переживання ліричного героя. Але з перших же рядків — «Небосклон закрыли злые тучи, на земле духовная чума» до заключних — «Но я все же верю, верю в счастье, даже в эту сумрачную ночь!» читач розуміє, що поет заявив: «Я вірю в перемогу радянського народу».

Та частіше, замість своїх віршів, Діма «В почтовом ящику» газети читав: «Ваше стихотворение «И ты, Родина, моя» не прошло цензурой»; «Мы» не прошло че-

рез цензуру» і т. д. У вірші «Мы» поет виклав кредо молодих поетів:

Нам не страшны невзгоды, бури,
Мы столько их перспесили..
С дороги все же не свернули
И смело к правде шли и шли...

В огне куется сила стали,
И мускулы растут в борьбе;
Мы тверже стали в битве стали,
Смелы, уверены в себе.

Наш путь нелегкий и опасный,
Но не боимся мы врагов,
Ведь нами движет ежечасно
Святая к Родине любовь.

Не міг такий твір пробитися крізь рогатки жорстокої окупаційної цензури. Він, як і інші революційні вірші Вакарова, розповсюджувався у списках, допомагаючи гартувати сталь.

Діма в житті й боротьбі рівнявся на Корчагіна. Сміливим, рішучим, готовим витримати найтяжчі випробування — таким живе у нашій уяві поет Вакаров. Ділячись своїми враженнями від зустрічей з поетом-патріотом, поетом-борцем, я намагався передати образ живого Вакарова, яким він вкарбувався в мою пам'ять...

В основу цієї публікації покладено виступ П. В. Лінтура перед студентами філфаку Ужгородського держуніверситету в листопаді 1960 року (збереглися авторські тези), виступ П. В. Лінтура по радіо 3. XI. 1965 р., коментарі П. В. Лінтура до художньої прози Д. Вакарова (знаходяться в рукописі). Текст до друку підготував І. М. Сенько.

Зустрічі

До тої молодой весни думи линуть знову і знову...

І вже чітко окреслюється, вже на повен юний зріст тут видиться постать юнака Дмитра Вакарова, учня Хустської гімназії, нашого молодого поета. А в думках про нього повертається до нас і та молода, молода наша весняна пора, що в ній наївна замана ласкавого теплого літа в повноті мрій на звершення і найсміливіших надій та сподівань...

Бібліографічний довідник «Письменники Радянської України», що «розрахований на викладачів вузів, студентів, учителів, учнів середніх шкіл, бібліотечних працівників, а також на працівників книжкової торгівлі і масового читача», про Дмитра Вакарова подає у розділі, «Додатком» іменованому, таку довідку:

«Дмитро Онуфрійович Вакаров народився в селі Іза Хустського р-ну Закарпатської області. Батьки поета — селяни-бідняки.

Восени 1941 року Дмитро Вакаров поступив на філологічний факультет Будапештського університету. В березні 1944 року поета заарештувала угорська контррозвідка за зв'язки з підпільниками — учасниками партизанського руху. В квітні того ж року військовий трибунал засудив Д. Вакарова до довічної каторги. Восени 1944 року його переведено в німецько-фашистський концтабір Дахау, де він був замучений гітлерівцями.

Поетична спадщина Д. Вакарова ще повністю не досліджена. Значну частину його віршів конфіскували

фашисти. Вперше збірка поезій «Избранное» видана в Ужгороді 1955 року. В 1957 році видавництво «Молодь» видало «Вибрані поезії» Д. Вакарова в перекладі на українську мову.

Посмертно прийнятий до членів Спілки письменників».

І тільки.

Мало і багато.

Залишається додати порядком прискіпливого ставлення до вміщеного у довіднику, що видана в Ужгороді 1955 року перша збірка Дмитра Вакарова мала назву «Избранные стихи». Це вже коли говорити про цілковиту, незалежну точність.

Нині думаємо про те, що він міг би створити в літературі, коли б пережив фашистські люті катівні і в наш час увійшов літератором. Тут наші догадки можуть сягати сміливо і найбільшого, бо Дмитро Вакаров не тільки належав до справді талановитих, від природи розумом був наділений щедро, до всього знав цінну часу й ніколи його не марнував. У літературному доробку Вакарова ми бачимо не лишень вирок фашизму та його таборам згуби й смерті мільйонів; тут бачимо не лишень повну ризику мужню дорогу підпільника-партизана, бійця з фашизмом. Бачимо, врешті, книги, у яких поетом провіщана доба нова. Та сама, що прийшла до нас на Закарпаття у пам'ятну осінь сорок четвертого.

Він був би тільки у строю будівників. Чи то в житті суспільно-політичному, чи то в науці, а чи то в літературі. Певно, перш за все у літературі! Бо таким був його будівничий характер. Характер цілеспрямований і щодо мети ясний.

Тільки ж нині, на великий жаль, Вакарова не маємо серед тих живих, для яких час плине за вічним законом руху.

...Але найперше про Хуст, про його єдину тоді на всю закарпатську Мараморошину гімназію, про настрої та оточення, про дух того дня і тогочасні пісні, про все, що пам'яті дороге незайманою чистотою, мріями та пориваннями в юнацьких нестримних уявах.

Вересень нас покликав знову до школи.

З першими птахами, що громадаються зграйками, беруться від рідних гнізд та горизонтів у далекі теплі краї перебути зиму, бралися дівчата і хлопці од своїх сільських домівок в Хуст, на науку.

Розвал Чехословаччини, окупація Закарпаття і встановлений жорстокий за правилами насилля режим регента Хорті, скрізь нові вивіски і жандарми з пір'ям за чорними клобуками, що скидалися на присмалені димом казанки, новий шкільний режим і нові дисципліни, врешті, нові вчителі і новий директор — один його вигляд і колючий пронизливий зір мимоволі наганяли при зустрічі неприємний страх — все, все, хоча і було суцєю химерною реальністю, та чомусь здавалося, що вік йому суджено недовгий, що велике нове — оте дійсне і справжнє — уже в дорозі і до нас близьке.

І як йому, отому великому новому, не явиться було, і зовсім недалеким, коли ішов вересень 1939-го! Є такі історичні явища і моменти, коли все найпрекрасніше, омріяне і жадане до туги і до болю здається дивовижно близько, здійсненим. Від цього бажання стає майже фізично відчутним, а світ видиться уже зовсім новим, не тим, що був, а щасливим. Цим історичним явищем і був визвольний похід Червоної Армії на Західну Україну, пов'язані з ним сподівання закарпатців. Здавалося — до єднання і єдності з братами на Сході всього один крок, всього один щасливий момент.

Та ні!

Поки що — лише надії і віра!

І хвиля високого патріотичного піднесення.

І пісні «Полюшко-поле», «Широка страна моя родная», «Дубинушка» і, звичайно, про Стеньку Разіна...

І літературний гурток. Не просто літературний гурток любителів красного письменства чи тих, що мріють лишень про власні книги, популярність, а то й славу та лаври од літератури. А тих, котрі покликані дійсно великою радістю захоплення словом, для котрих літературне діло є не чим іншим, як прагненням стати на священну службу в рідного народу.

Певно, тоді не думалося, що об'єднання в літературному гуртку, потаємні збори та уникання ока гімназичної адміністрації, вартових режиму тут, в учбовому закладі, є не іншим, аніж формою протесту політичного. В суті ж це було гуртування всупереч тогочасних правил і порядків, а тому і являло собою одну з форм протесту.

Малі чи більші джерела завжди пробиваються із глибин. Подібне до джерел, що рвалися із непривітної чіпкої темряви до світла, діялося на Закарпатті в роки навісної фашистської окупації в літературному житті. Джерелами на поверхні забилися та ожили, заіскрилися і засвітилися так звані літературні школи в Ужгороді, Мукачеві, Хусті. «Літературну школу» тут належить розуміти не як поняття чогось уже усталеного та внормованого, не як те, що претендує на певне законодавство правил і моди. «Літературна школа» тут розуміється саме як початкова школа — колись звалася народною, — в якій учні вчать все-таки пильні і дбайливі, з жадоби пізнання...

Нині важко встановити день, коли вперше зібралися літератори-гімназисти в Хусті. Ясно одне: ініціатива зібрання належала П. В. Лінтуру, він же подбав і про місце, відаючи бібліотекою для учнів. Молоді літератори зібрались у бібліотеці: Петро Продан, Кирило Гарас, Василь Вальо, Дмитро Вакаров, Василь Сочка, Костянтин Дюричка, Мойсей Шпіцер, Дмитро Лазар,

Микола Меленич, Микола Пацкан, Михайло Кеминь, Михайло Симулик. Бач, молодих був таки поважний гурток. І нема сумніву, що кожен у певній формі «відкрився» шановному вчителю, а він-то і вирішив згуртувати молодих не лишень для товариського обговорення написаного, але й для обміну думками, доброго взаємовпливу та розуміння мети, ідейного спрямування.

Субота після уроків стала зручним днем, коли збиралися члени літературного гуртка. І тої суботи чекали ми дійсно з радістю та добрим хвилюванням у сподіванні почути новий твір товариша, цікаве слово. Укупі всім справді було добре і привітно, кожного зігрівав щедрий вогник юнацьких поривів, еднало доброзичення та вболівання, прагнення єдиного — якомога краще сказати своє, нехай і скромне, для першого разу неголосне, але щире і сердечне слово, а чи то віршем, чи у прозі.

Дмитро Вакаров у перший рік літературного гуртка навчався у сьомому класі гімназії. Не можна сказати, що виділявся особливим — являвся надто активним при обговоренні, часто виступав з читанням власного написаного чи був запальним полемістом. На перший погляд, як і всі.

І було в ньому щось особливе, своє.

Його очі дивилися так проникливо, мов саме він із молодих бачив найглибше і найдаліше. На чолі його ясніла печать тої мислі, коли розуміння довколишнього світу є найбільш глибоким та проникливим, а озорення накладає знак тихої печалі, поки що причаєної турботи. Вроджена мудрість понукала до неспішності при всій цілеспрямованості та всьому розумінні багатотрудних проблем часу.

Пригадується одне з богослужінь. Чи то при нагоді початку навчання в гімназії, чи то яке державне свято було, коли гімназистів організовано повели до церкви.

Духовний отець виступив із проповіддю. Повітря над Європою уже було повне стрільного пороху і диму, ламалися і падали державні кордони. Коли проповідник запальним словом возносився у надземні висоти й присутніх юнаків і дівчат полохав «червоною небезпекою зі Сходу», Дмитро Вакаров разом з кількома іншими студентами покинув церкву. І було в цьому не інше, як презирство до возносящого молитви в ім'я надійності «королівського трону» регента Хорті, презирство за холуйське чортоугодне приниження та догідництво режиму гноблення й утисків, крові та знущань на Закарпатті... Була у цьому гидливість до насилля й освячення його кропилом, обкурювання його ладаном...

...Переді мною збірка віршів і прози молодих поетів та прозаїків Хуста, що була надрукована в Ужгороді 1941 року під назвою «Будет день».

З яким натхненням готували книжку!

До збірника кожен гуртківець подавав найкраще, в першу чергу за власним вибором, далі вже й за порадою наставника.

Нелегко тепер встановити, що із своїх поезій подавав до збірника «Будет день» Дмитро. Нині знаємо опубліковане. Цілком можливо, що Вакаров для книжки дав два вірші — «Маріанна» та «Прелюдії». Вірогідно і те, що з-поміж поданого це було відібране упорядником. Як не було б — либонь, тут домисли і припущення не так уже й важливі та суттєві, — а Вакаров у колективній збірці виступив ліриком. Тим самим, котрий найзаповітніші слова зізнання захоплено мовив дівочій красі та чистоті, поки на нехитре і нескладне словесне мереживо клав ті почуття, що в'язалися з сердечними юнацькими захопленнями. Несправедливим видався б той, хто доскіпливо брався б абсолютно точними вагами естетичних вимірників важити форму, в тому числі мовну доладність та багатство не лише опублікованого у збірнику і не лише Вакаровим, але

й іншими поетами та прозаїками з Хустської гімназії. Свіжістю образного сприймання, вмінням живописати засобами слова, пошуком оригінальної форми позначений, зокрема, вірш Вакарова «Прелюдія». У ньому — те ж наповнене вогнем пристрасті юне серце, ті ж схвилювані почуття захопленого. У ньому — весняна, а можливо, точніше — ранньої весни молодість.

Мине час, поза збірником «Будет день» нам відкриється Вакаров новий — трибун, боець переднього краю, той самий, що слово прирівняв до кулі і багнета у боротьбі за народне щастя.

«Будет день» чекали з нетерпінням, як чекають першого ужину на ґрунті, що ралом піднятий тяжко, проте у міру можливого добірним зерном засіяний чесно.

Авторів явилось тринадцять, а це вже був чималий літературний колектив! Той самий, що мав із чим іти до читача.

Радісний день зустрічі з книжкою настав. Було це на ранній, ранній провесні. Наш учитель міг побачити наслідки своєї доброї праці, а кожен літератор тут немовби являвся по-новому — так буває завжди, коли виходить книжка, нехай і колективна.

«Будет день». Назва збірника наскрізь символічна, з надією і поглядом у майбутнє. Пригадується нині, як ішов пошук назви для книжки. Говорилося про щось локальне, з Мараморощини, хотілося пов'язати назву і з Хустом. Та хіба могло явитися краще за назву «Будет день»? Певно, на таку думку наводив і блискучий у своїй формальній і смисловій виразності та ідейній спрямованості лаконічний вірш Кирила Галаса. Цим віршем публікація творів молодих хустчан і відкривалася.

«Будет день», як і все краще, що вийшло з-під пера літераторів на Закарпатті особливо в найтяжче лихоліття випробувань, мук і жертв 1939—1944 років, нині

гортаємо по сторінках із вдячною радістю за те, що воно було, діяло і кликало, розсвічувало вогник і гріло...

Радіти будем, допоки молоді ми;
Після щастя молодості,
Після лиха старості
Нас поглине земля.

Минуло більше тридцяти літ, а пісня ця чується, а той червневий сонячний день 1940 року пам'ятається так яскраво і з такою виразністю, мов лишень учора то було. Нас вивели на обсаджений деревами майдан перед школою після закінчення уроків. Ми вже знали, що восьмикласники нині мають останні уроки перед тими днями, що їм даються для підготовки до екзаменів зрілості.

У гурті гімназистів, що прощалися з випускниками гімназії — їх називали абітурієнтами, — в тім числі з побратимами по літературному гуртку, був семикласник Дмитро Вакаров. Безмежно високе небо піднімалося над містом чистою блакиттю, горизонти замикалися кам'яницями доокіл площі, що нею рухався молодий похід, співаючи прощальну. Дмитро стояв і тепер вдивлявся в знайомі обличчя старших рівно на один клас. Певно, бачив і себе в тому поході через рік. Через той самий, що його належало провчитися.

І той 1940—1941 шкільний рік спливав швидко...

Переді мною на столі фотокартка. На цупкому доброму папері відсвічена картка збереглася зовсім свіжою, наче й не минуло без малого тридцяти чотирьох літ від її появи.

На фотокартці юнаки. Стоять, вилаштувавшись в ряду обличчям до фотографа. Тільки один сидить з вийнятим білим комірчиком сорочки на темному піджаку. Ніби щось тримає в руках. Неважко нині упізнати по обличчях тих, що на околиці Хуста зібралися, аби залишити собі — а нині вже не тільки собі — пам'ять

по доброму товаришуванню, по добрих розмовах-бесідах в літературному гуртку, по хвилюючій радості тоді, коли комусь таланило зробити щось дійсно гарно — чи то написати вірш, а чи оповідання.

Юнаки! Ну, зовсім юнаки зі щирими відвертими обличчями, спрямованими добрими поглядами і цілком певною невинністю гуртування. Зліва направо: Михайло Симулик, Микола Меленич, Костянтин Дюрчка, Дмитро Вакаров, Василь Сочка, Кирило Галас, Дмитро Лазар, Ярослав Лесев, Мойсей Шпіцер. І Микола Пацкан. Той самий Микола, що сидить з похилою головою й ніби щось тримає у великих руках. Генген на задньому плані фотокартки пологі гори, а під ногами обліг. Ніхто з побратимів не поклав іншому руку на плече, кожен одягнений охайно, хоча зовсім скромно. Бідні і тяжкі були часи!

А на звороті фотокартки адреса й дата: «Хуст. 22. VI. 1941».

Так! То був сонячний ранок у старовинному гімназичному Хусті, коли і вперше і востаннє літгуртківці фотографувалися на пам'ять. Терпеливо чекалося Петра Продана, котрий чомусь не прийшов, уже не міг серед нас бути і Василь Вальо — він подався нелегально в СРСР. Ще ніхто із нас у момент фотографування не відав про початок Великої Вітчизняної війни, ніхто не догадувався, що його чекає попереду. Тільки далека відстань розкриває трагічну долю Дмитра Вакарова і Мойсея Шпіцера з-поміж юнаків на давній фотокартці...

І нове хвилювання обіймає душу, коли вдивляєшся у картку...

І знову на радості замішується біль, коли споминаються нові зустрічі з давніми побратимами по літературному гуртку в Хусті й з Дмитром Вакаровим, особливо. Тут уже чується не лишень гомін давніх літ, хоча видиться все таким близьким і недавнім. Тут бо чути гімн доби нової. Тої самої, для якої жилося, про яку

мріялося серед літературної молоді в кінець літ тридцятих і на початку літ сорокових, про яку писалося в збірнику «Будет день». За яку, врешті, накладено головами найкращих із народу в страшні літа окупації Закарпаття. За яку віддав життя Вакаров.

Перша зустріч по війні була з Вакаровим не відразу. Минуло десять вільних літ життя на Закарпатті, коли Вакаров прийшов владно і дуже до земляків зі своїми полум'яними поезіями. Певно, саме тоді настала пора, коли по-господарськи важилося та оглядалося літературні й культурні набутки наші. І в момент цього огляду невмирущим словом серця і розуму, мужності і волі, революційного таланту промовив Вакаров із книжки «Избранные стихи», що вийшла в обласному видавництві.

Нині вже й сама обкладинка збірки будить палкі емоції, хвилює. Обкладинка в ледерині — такої честі мало кому випадало, — золото у прізвищі, що винесене назвою, і факел. Червоний факел! Той самий, що в ньому кров палкого серця Дмитра Вакарова, що в ньому його завзята революційна вічність! Та вічність, якій уже ніколи не буде кінця і забуття!..

Основу книжки склали вірші із привезених колись до Ужгорода поетом Дмитром Лазарем двох зошитів Вакарова та ще одного зошита, що його десь у перших місяцях 1955 року надіслав до обласного відділення СПУ Омелян Довганич — нині дослідник боротьби на Закарпатті з фашистським насиллям. Скромні зошити — хто не знає тих зошитів з колишніх учнів шкіл та гімназистів у роки окупації? — були списані поезіями. До того ж майже повністю невідомими. Знайомий почерк Вакарова не викликав і найменших сумнівів, до того все з написаного відсвічувало характером поета-революціонера. Скромність, запальність натури, глибока мудрість, нестримна енергійність та діловитість, розуміння покликання поета в пору найтяжчих випробу-

вань, громадянська мужність та політична спрямованість — ось далеко не все, що промовляло зі сторінок життям і думами бійця за долю трудового народу, за його майбутнє під червоним знаменом!

Кожен, хто Діму знав, міг бодай чимось прислужитися до посмертного видання поезій, з готовністю взявся за діло. За активного сприяння і допомоги обкому Компартії України протягом порівняно короткого часу було зібрано чималу кількість творів поета, його віршів у друзів і земляків села Ізи. Як багато ними було затрачено благородної творчої енергії укупі з щирою повагою та любов'ю при готуванні першої книги Вакарова! А чи не найбільше прислужився до видання Михайло Попович, автор вступної статті «Полум'яний співець Верховини», що вводила у світ обставин та умов жорстокого часу молодості Вакарова, часу кривавої боротьби із stokлятим фашизмом мільйонів і мільйонів.

Про вибрані вірші Вакарова чимало було написано відразу після виходу книжки у світ 1955 року не тільки на сторінках обласної преси, але й у республіці, країні взагалі. Рік був ювілейним — закарпатці святкували 10-річчя возз'єднання з рідною матір'ю — Радянською Україною. Книжка ж поета давала можливість побачити, зрозуміти, відчувати не тільки гірку долю краю в не такий ще й давній минувшині, але й велич та красу обнови на колись плюндрованій та гнобленій, а 1944 року Червоною Армією визволених землі.

Певно, при нинішній нагоді й роздумах про Вакарова та його час не задача розглядати творчий доробок поета — шкода, що, певно, чимало цінного з доробку загинуло після арешту з обшуком. Все ж хочеться зв'язати постать Дмитра Вакарова з кількома думками, що здаються істотними в суті при менш чи більш докладній бесіді про нього.

Він був високоталановитим.

Щедрий дар від природи для нього став не тільки великим щастям та радістю, але й тягарем гіркої муки. Щастя підносило його над буденням, над метушливим плином егоїстичних турбот про вузько особисте, мале, дрібне. Щастя відкрило перед ним можливості проникнення в серця людей, дарувало розуміння часу, який для рідного народу явився зі всіма страхіттями злигоднів та насилля, зі сльозами та розпачливим зойком найтяжчих випробувань на всіх перенуттях історії.

Талант дав йому велике чутливе серце, дав йому орлинний зір, дав йому ясний розум.

Час фізичного і духовного гніту дав йому крицевий гарт.

Важко сказати нині, котрий момент у літа поневірянь при окупації рідного краю його визначив, покликав та мобілізував. Важко сказати, котре з явищ, ним спостережених та й пережитих, мало значення вирішальне. Зовсім імовірно, що немало заважив перший арешт у Хусті весною 1940 року. Саме тоді гімназія була зайнята хортистами, що збиралися в Трансільванію для окупації. Саме навесні 1940 року було заарештовано десятки патріотично настроєних гімназистів.

Хто з молодих тої весни звідав у Хусті знущань та побоїв мізерних служників окупаційного режиму на Закарпатті, повік проклинатиме насилля. Особливо стався наймит Ботка під час допитів та катувань підозрілих в ширенні революційних листівок, інших вчинках супроти режиму. Каральників цікавило і те, хто в гімназії написав на стіні: «Vivat СССР». Згодом окремими припускалася думка, що напис був ділом рук Вакарова. Та боротьба, як така, в уявах Вакарова проходила, гадаю, набагато глибше і в формах складніших. Факт, що серед катованих був і Вакаров. І вже нема сумніву, що жахи побоїв та кепкувань душевного характеру під Замковою горою, в бараках, у Хусті навесні

1940 року раною і карбом лягли, своїм порядком знову і знову відкривали очі, націлювали, кликали...

Народна пам'ять завжди є вдячною і справедливою.

Дмитро Вакаров — ймення, що зі славою увійшло в наш час.

Ім'ям, що над ним не має влади час і забуття у пам'яті народній, є Дмитро Вакаров. Поет Дмитро Вакаров!

У найбільш вирішальні за крутістю та неминучістю боротьби і жертв періоди народ для передніх фронтів завжди висуває наймужніших. Висуває героїв. Тих самих, що власною смертю здатні зневажити смерть в ім'я утвердження самого народу. Вони, герої, приходять із глибин народу, являючи його силу і вічну красу. І тут уже смерть поступається вічності...

У спадок по Дмитру Онуфрійовичу Вакарову нам залишилося нове життя, його бойові поезії, його вічність...

Ми бралися до Дмитра Вакарова на ще одну зустріч. Бути б точнішим, ми бралися до нього на розмову при нагоді. Бо зустріч із ним можлива тільки одна — для того, щоб уже ніколи не розставатися, чути Дмитра Вакарова завше поряд, близьким. Щоб із ним проходити життям.

Був початок листопада 1970 року. День видався не з сонячних, ба навіть не з ясних. Похмурністю повитий горизонт мінявся весь час, придорожні дерева скинули вбрання, поля спустіли. Побратими після метушні перед дорогою, після першої жвавої гутірки при випадку зустрічі помовкли. Певно, тут кожен думав своє, що було пов'язане з Вакаровим.

На гадку приходила випущена у світ видавництвом «Молодь» і перекладена з російської Дмитром Павличком збірка вибраних поезій Дмитра Вакарова. Оформлена зі смаком і з тим портретом поета, що світиться водночас щедрою ніжністю і дихає смутком. Здається,

треба тільки уважно читати поетові слова, його думки і почуття. У них його доля, його світ і саме життя...

Непомітно завернули ми до колишньої гімназії. У тихій шанобі стали на площі перед школою біля пам'ятника поету. Чи не тут стояв поет живим у той день, коли абітурієнти 1940-го співали на прощання.

Ні в кого не виникало запитань, а чого скульптор при творенні пам'ятника Вакарову на кошти комсомольців району не явився більш докладним та проникливим у пошуках портретної подоби поета. Тепер це вже не здавалося першорядним. Образ і постать поета нині міряться і визначаються усім прекрасним, за що Вакаров ішов на бій, для чого творив, в ім'я чого помер...

Незабутньою була розмова з поетом у рідній і вічній для нього Ізі! Дивився він з великого портрета на сцені тими ж проникливими ясними очима, що були такі знайомі. Віком споважнів, побільшав — немарно йому в перші дні листопада 1970-го виповнилося п'ятдесят.

Говорилося про незмінно велику довіру до поета, про його честь і шану в разі, коли він з народом своїм. Хтось із виступаючих згадав незабутній день, що скликав селян для виборів Народного комітету. І з яким захопленням загомонів та заплодував зал, коли говорилося про обрання поета Вакарова першим головою справді народного органу влади. Марно тоді ще сам поет поневірявся і мучився далеко від рідних овидів у концтаборі. Селяни вірили, що їх син до них прийде. Що він конче повернеться з невідомих доріг і вже з ними буде назавжди нерозлучним...

З невольницьких страдницьких доріг поет не повернувся. Повернулася лишень його поезія. Повернулася, щоб у строю бути — будувати, діяти. Будувати прекрасне...

Поезія Вакарова з нами у сьогоднішні, а в поезії і сам Вакаров живий.

І жити їм вічно!

На каміння лягало листя

Коли приходила пора золотої осені, ми намагалися викроїти для себе хоч пару годин вільного часу, щоб пройтися на Замкову гору. Звідти мило було подивитися на околицю Хуста, на розмальовану долину Тиси від Буштини до Королева, на розкидані за пагорбом хатки близької Бороняви.

Так було і восени 1940 року. Піднявшись на гору, ми говорили про поетів небагатослівних, але яскравих, про тих, чия творчість не охоплює більше томика поезій. На кам'янисту стежку лягало золоте листя. Ми декламували уривки з поезій Тютчева, Безруча. Та й мовчки бродили серед руїн замку, слухали таємничі розповіді мурів. Вітер, ударившись об брилу, застогнав од болю. Застогнав, як босоногий хлопчик, що бігав за козою по зворинці і наскочив на гострий камінь...

Дмитро присів на боввані, витяг із кишені тоненького зошита і попросив послухати. Він читав недавно написаний нарис «У Карпатах». Читав довго, вдумливо, раз у раз поглипуючи на мене. Відтоді він усе частіше ділився своїми творчими задумами, читав мені написане.

З ним було цікаво поговорити про О. Пушкіна й М. Лермонтова, про Шандора Петефі й Христо Ботева, про Яна Неруду й Божену Немцову, про Миколу Островського і Янка Купалу, про наших закарпатських митців слова Олександра Духновича й Миколаю Божук.

На початку сорок першого я вже навчався в Будапешті, а Діма ще залишався в Хусті. Він попросив дістати для нього статтю Лерінца Коваї «Поети під Карпатами», що була надрукована в газеті «Непсава» від 8 лютого 1941 року. Автор статті, угорський письменник, інформував своїх співвітчизників про поетичне джерело в Карпатах, зокрема про збірку «Живая струя», яку видала мукачівська літературна молодь. Удвох із Петром Проданом ми зайшли в редакцію, зустрілися з Коваї. До приїзду в Будапешт він жив у місті Ужгороді. Отже, радо зустрів земляків, розпитував про молодих поетів, яких ще не знав. Нам знайшли аж кілька примірників газети, щоб переслати хлопцям. Один із них я й вислав Вакарову.

А восени Діма теж приїхав у місто над Дунаєм. Привіз не тільки зошити з віршами. В гімназії усі ми захопилися, крім літератури, і усною народною творчістю. Отож, Вакаров записав багато народних пісень — в Ізі, Нанкові, Бороняві, Липчі. Частину цих записів він і привіз тоді в Будапешт. Я зацікавився його матеріалом, бо сам мав записи пісень з Боржавської долини. Та Діма вже віддав свого зошита викладачу університету Міклошу Горчару, який читав лекції по літературних і фольклорних пам'ятках.

З чим іще приїхав Дмитро в Будапешт? Він приніс поезії й пісні і в пам'яті, і в серці. Пригадую, із читанок для «русинських» шкіл знав немало полум'яних віршів О. Духновича, О. Павловича та інших «будителів», що не давали згаснути рідному слову в краї у минулому. Коли доводилося довго сидіти в товаристві, де ставало нудно, Діма повторював для себе ці поезії. Любив декламувати рядки О. Павловича:

Хоть руснаки голы-босы, но хлопцы, як буки,
У них есть здоровый разум, сильны, крички руки...

На прохання студенток-словачок, коли ми збиралися на свої вечірки, Діма охоче виконував російські пісні. Брав до рук гітару і, граючи, співав темпераментну «Ой полным-полна коробушка» М. Некрасова. Але із сумної Некрасовської «Тройки», хоча її теж знав до кінця, співав лише початок:

Что так жадно глядишь на дорогу,
В стороне от веселых подруг?
Знать, забило сердечко тревогу —
Все лицо твое вспыхнуло вдруг...

І, продовжуючи грати, задумано дивився вдалину, куди вела й кликала мелодія.

Соціальна гострота і народний дух поезій Некрасова особливо були до душі молодим поетам Закарпаття, що входили у літературу на початку 40-х років. Для Дмитра Вакарова, як і Петра Продана, Юрія Гойди, Івана Керчі, Семена Панька й інших поетів-закарпатців, творіння великого російського поета були широкою рікою, у глибинах якої відбилися знайомі їм з дитинства картини села.

Після російської Вакаров найбільше знав чеську літературу. Він читав напам'ять баладу Петра Безруча «Марічка Магдонова», декламував також його вірші — «Червоний цвіт», «Село над Остравицею», «Хто на мое місце?..»

Дмитро мав багато друзів по перу. Він виявляв найчесніші прагнення, найкращі пориви молодого серця. Це як ніколи я відчув одного холодного осіннього вечора, коли, повертаючись із бібліотеки, ми зупинилися на хвилику біля пам'ятника класику угорської літератури Яношу Араню. Вакаров, якому саме у ті дні минув двадцять перший рік, якимсь змужнілим голосом сказав:

— Боржавин, послухай, як тобі сподобаються отакі рядки:

Народ родной, лишнь для тебе живу я,
Всю жизнь свою я посвятил тебе,
За твой счастливый день с врагом воюя,
Я позабыл и о самом себе...

І, не чекаючи на те, щоб я оцінив, поспішно додав:
— Це лише один куплет, інші недопрацьовані.

Я спитав, коли він написав такий хороший вірш. Вакаров засміявся:

— А сьогодні, у бібліотеці, коли ти уткнувся в Духновичеву «Народну педагогію...» і нікого й нічого не бачив...

Здавалося б, Вакаров заради поезії нехтував навчанням. Але це не так. Він водночас багато читав, працював над собою, набував широких знань.

Переді мною зошит Вакарова-студента з цікавими нотатками. Уважно гортаю його сторінки і пригадую той час, коли ми одержали світло-зелені посвідчення із круглою печаткою на латинській мові і штампом «Королівської угорської університетської бібліотеки...» Цей документ давав нам можливість займатися у бібліотеці університету. Вакаров зацікавився пам'ятками давньої слов'янської культури, які не так просто видавалися читачам книгозбірні. З люб'язного дозволу нашої «покровительки» — працівниці бібліотеки Марти Керекеш ми на власні очі побачили першу болгарську друковану книгу «Историю Болгарскую» Паїсія Хилендарського, який разом з нашим земляком Ю. Венеліним (Гуцою) зіграв важливу роль в дослідженні історії братнього слов'янського народу. До наших рук потрапили й такі стародруки, як граматика вченого-закарпатця Михайла Лучкая, буквар О. Духновича «Книжица читальная для начинающих»... У зошиті Вакарова є запис: «Довгович 131 лат. 41 мадь. 18 русских стих.» Це означало, що поет і філософ, член-кореспондент Угорської академії наук Василь Довгович (1783—1849), уродженець села Золотарева, що на Хустщині (тобто земляк Вакаро-

ва) написав до двох сотень поезій, з яких 131 латинською мовою, 41 — угорською і 18 — давньою руською.

Рукою Вакарова зроблено нотатки про Олександра Духновича, Юлія Ставровського-Попрадова, Івана Сільвая та інших відомих письменників краю з минулого століття.

Нотатки кінчаються 27 листопада 1942 року описом так званої чайної вечоринки слов'янських студентів, ініціатором якої був професор університету відомий славіст Іштван Кнежа.

Ми й потому брали в бібліотеці рідкісні старі книги. Одним із останніх дали нам подивитися слов'янський «Букварь» 1699 року. Пригадую, з яким незвичайним, майже професійним інтересом ми перекидали сторінки, що пахли століттями, заглиблюючись у малоформатний, тоненький за обсягом, але ж зате перший друкований підручник наших убогих шкіл. Для нас це видання багато важило і тим, що, на думку деяких дослідників, його віддруковано в монастирі с. Грушева, що на Закарпатті...

У мене збереглося мало листів і записів із тих тривожних літ. І все-таки те, що збереглося, може тепер багато сказати і про Дмитра Вакарова, і про його друзів. Ось кілька нотаток, які переповім.

Субота, 1 листопада 1941 року. Цього дня по полудню у кімнаті для гостей гуртожитку відбулась нарада представників студентів-закарпатців із різних факультетів університету. Стояло питання про роботу студентського хору. Говорили, зокрема, про те, що для успішної роботи необхідно мати хоча б тридцять постійних учасників. Вакаров і ще деякі студенти запропонували створити при хорі й невеликий ансамбль народних інструментів, що присутні прийняли зі схваленням.

Неділя, 2 листопада 1941 року. Пообідавши у мензі (як ми звали студентську їдальню), пішли на стадіон. Місцеві футболісти приймали Ужгородську «СК—Русь»...

Та нас, літераторів, хвилювало інше: Балецький, Панько, Продан, Галас, Керекеш, Бубряк, Вакаров і я зібралися на зустріч з письменником Йосипом Жупаном, що завітав до Будапешта. Обговорювали з ним можливість регулярного випуску в газеті «Літературної сторінки» — кожної другої неділі. Ще більше зацікавила підготовка нового літальманаху молодих, для якого художник Дван-Шарпатакі підготував обкладинку з характерним карпатським пейзажем. Вирішили назвати цей збірник за оповіданням Й. Жупана «Теплий хлеб».

Про підготовку альманаху навіть сповіщалося у пресі, було надруковано фото його обкладинки. Але книжка не вийшла у світ: умови, пред'явлені «паном меценатом із парламенту», виявилися для нас неприйнятними — ми не хотіли стати запроданцями.

П'ятниця, 1 травня 1942 року. Напередодні в нас було бурхливе засідання. Зійшлося дев'ятнадцять чоловік: студенти з гуртожитків по вулиці Еркел і бульвару Ержебет, «домашні» студенти, а також кілька інших, які проживали на приватних квартирах. Серед тих, що з пафосом доводили правду більшості, відзначилися студенти медицини І. Логай та М. Бубряк, студент-філософ Д. Вакаров, студент-математик І. Вейконь, автор книжки «Мой путь» С. Панько. Виходили на вулицю збуджені, розгарачені, наче після лазні.

Недільними днями, якщо не намічалось певної програми, гуляли по місту. Якось Діма запропонував словацькому товаришу Паволу Горвату й мені пройтися на Буду. Горват, якого жартома ми звали «Пальо зоз Шаріша» (Павло з Шариша), добре був обізнаний із рідною йому літературою. Це він познайомив нас із працями словацького літературознавця А. Мраза (той після війни став членом Словацької академії наук), що подорожуючи в 30-ті роки по нашому краю, був вражений злиднями верховинських сіл. Павол і сам мав добрий талант. Він переклав на словацьку мову нарис

Д. Вакарова «У Карпатах», а також мій прозовий етюд «Пісня про долю» й видрукував в одній із газет... І от ми — на прогулянці. Перейшовши на будайський бік угорської столиці, спочатку піднялися на Рибальський бастион. Зупинилися саме на тому місці, де, приїжджаючи в столицю, мав звичку зупинятися угорський класик Жігмонд Мориц: звідси письменник милувався панорамою Дунаю, порівнюючи могутню ріку з італійським Тіберіусом і водночас надаючи перевагу їй. Від цього живописного кутка подалися на «Криваве поле», що на другому боці Замкової гори. З яким хвилюванням ми, молоді хлопці, сповнені пориву до боротьби з фашизмом, ступали по тому пам'ятному місцю, де у 1795 році були страчені угорські якобинці...

З недільних прогулянок 1942 року запам'яталася і та, коли ми утрюх — Дмитро Вакаров, Іван Угрин і автор цих рядків — у пору золотого листопаду відвідали місце поховання угорських майстрів слова. На площі Кальвина сіли у трамвай. Та день був гарний-гарний, і на одній із ближчих зупинок 9-го району вирішили вийти. Пройшли пішки на вулицю Гат, знайшли будинок № 3. Тут народився видатний угорський пролетарський поет Аттіла Йожеф. Ми подивилися на дім, згадали про поета і рушили далі — на Керепеське кладовище. Ось головний вхід. Праворуч побачили муровану кріпту великого поета Михая Верешмарті. Далі — громіздкий залізний надмогильник Яноша Араня. Підійшли до могили славного романіста Мора Йокаї. Чи не найдовше постояли коло біломармурової красивої статуї хрестоматійного поета Ендре Аді. Біля цієї білої могили затрималися довше й через те, що Діма згадав похорон чеського письменника Карела Чапека у Празі... На білому мармурі помітили прив'ялу квіточку гвоздики.

— Не знати, — мовив Діма, — хто положив поетові ту червону квітку. Але треба думати, що то — не прос-

то вияв любові до поезії, а й вияв протесту, вияв солідарності з нескореним поетом...

Не стерлася з пам'яті прогулянка на один із живописних вигинів Дунаю. Проїхавши мимо острова Сентендре, дісталися до лісистих схилів і піднялися до руїн давнього замку Вишеграда. Після душних і шумних кварталів ми опинилися в обіймах сільської природи й ніби почувися на волі. Над нами летіли на південь лелеки. Здавалося, рідні з дитинства «бузьки» несуть нам добру звістку з далекого карпатського краю. І замкнута лісистими узгір'ями долина Дунаю нагадала нам долину Тиси — від Чорної гори, від Королева, до Хуста і Вишкова. І руїни замку перенесли уяву в Хуст. Та й слов'янська назва древньої фортеці — Вишеград — окреслювала для нас той острівець, де ми могли тепер поселити найдорожчі спогади. Згадували Карпати, говорили про багатьох друзів, з якими починали дорогу в поезію, про заняття нашого літературного гуртка — у бібліотеці, на квартирах і навіть отак — на руїнах замку.

Дещо з останніх записів.

Середа, 27 жовтня 1943 року. Подарував Вакарову один із п'яти примірників своєї збірки віршів «Гори і доля», що їх Іван Керча надіслав із Ужгорода. Прочитавши напис на першій сторінці — «На добрую память дорогому поэту-земляку Д. Вакарову от В. Боржавина», Діма міцно потис мені руку і сказав:

— Добре, Васю, що у нас уже появилася Проданова «Яблуня», «Живая синь» Карпатського, «Мой путь» Панькова і ось твоя книжечка. У мене теж були б — уже й дві — подібні збірочки. Але біда в тому, що, крім лірики, я написав і такі вірші, які б не пропустила сучасна цензура...

Четвер, 28 жовтня 1943 року. Увечері, йдучи до ідальні, я прихопив газету «Нєпсава». У номері за 26 жовтня була вміщена стаття про Юрія Гойду: «Ю. Карпатський,

русинський поет, про себе, про студентів-товаришів і про свій народ». Доки ми з Вакаровим вечеряли, Іван Вейконь читав статтю вголос. Було приємно, що в той час Гойда не побоявся назвати з авторів, яких йому хотілося читати й перечитувати, Петефі, Есеніна, Некрасова, Цветаєву і навіть Маяковського! Коли ми вже ступали по асфальту, залитому вечірніми вогнями, то мимоволі пригадали своїх улюблених поетів і прозаїків — домовилися тільки називати по шість чоловік. Діма вибрав О. Пушкіна, М. Некрасова, Ш. Петефі, Я. Неруду, П. Безруча і Я. Купалу. Біля Національного театру Вейконь попрощався, а ми з Вакаровим пішли по бульвару Ержебет. Діма казав про мужнього сина болгарського народу, революціонера-демократа Василя Левського.

— Ось хто увесь злився зі своїм народом: був його апостолом, був його борцем. Безстрашним, незламним пішов і на страту... Не покоровся туркам!

Перед новим 1944 роком я зустрів Вакарова на вулиці Ракоці. З ним були ще двоє — згаданий Іван Вейконь і словак Янко Бачік. Як я зрозумів, говорили не про літературу, не про лекції і не про гру в шахи. Я дуже був простуджений, тому не пішов з хлопцями, а скочив у трамвай, гукнувши їм з хиткого вагончика: «До наступної зустрічі!»

Але з Дмитром Вакаровим більше не зустрівся. Лише на фотографіях. Лише у музеях — Ужгородському краєзнавчому і Хустському — імені Д. Вакарова. Тільки на майдані перед Хустською середньою школою, де молодь встановила поетові пам'ятник. Тільки у книжках — збірках його творів, що видані посмертно...

У першу чи другу післявоєнну осінь я відвідав рідні місця Діми. У садах на околиці Хуста палали джонатанки. Я не чекав попутного транспорту — рушив до Ізи пішки. Мати Дмитра впізнала мене. Пильно поди-

вилася у вічі, мовби сподівалася на якусь втішну звістку, потім тремтячими губами проказала:

— А мій синок іще не прийшов...

Я обійняв її так ніжно, як обняв рідну матір, коли у квітні 1945 року, знесилений і поневіряннями, і двотижневою дорогою, повернувся з робочого табору. Попрощавшись з матір'ю Вакарова, вирушив до Хуста. Дорогою склав вірша, що кінчався такими рядками:

Мать знала: сын погиб. И все-таки сказала:

«О, если б он вернулся в отчий дом!»

Простерла руки — будто сына обнимала...

А осень в горы шла с легендой о нем!

Початок листопада 1970 року. Ще ніколи величезний зал Ізянського будинку культури не приймав стільки гостей з цілого Закарпаття. Дмитрові Вакарову виповнилося 50 років, і ми приїхали до нього у рідне село. Я написав до ювілею друга і зачитав на вечорі в Ізі такого вірша:

Лишь над телом его издевались,
Над измученным, высохшим телом.
Только сердце вороны клевали,
То, что билось стремлением смелым.

В посиневших подтеках и ранах,
Безбоязненный, гордый и дерзкий,
Презирал палачей своих рьяных —
Каждым взглядом и злобных, и мерзких.

Как солдат, не нарушив устава,
Он погиб по-геройски, на страже,
Только смерть на чужбине оставил
И могильную скорбную пажить.

Спи, борец, новой жизни предвестник,
Спи, истерзанный злобным глумленьем.
Ни тебя, ни бунтарские песни
Не забудет мое поколение...

Так, Дмитро Вакаров живе серед нас. Живе і в моїй скромній робочій кімнаті. Дивиться на мене зовсім молодим — із простої рамочки над книжковою шафою. Дивиться і начебто хоче щось сказати. Бо не може він, Діма, без слова — живого, гарячого. Як тими далекими осінніми днями, коли ми піднімалися до Хустського замку... Як під Вишеградом на Дунаї... Як на вечірніх вулицях угорської столиці... Як тоді, коли з дерев неспішно злітали на каміння дивні золоті птахи. Листя кленів, що так чарівливо навівало думи...

Товариш Діма

Наприкінці лютого 1946 року в моїх руках опинився прошитий дротом зошит з поезіями Дмитра Вакарова. Мені його позичив поет Василь Сочка (Боржавин). Це був один із зошитів, принесених до Ужгорода іншим побратимом Діми — поетом Дмитром Лазарем. Пізніше ці матеріали склали добру основу першого видання Вакаровських поезій. Хресним батьком збірника був нині покійний товариш Вакарова по фашистських таборах поет Михайло Дмитрович Попович... Так от на початку 1946 року, маючи в розпорядженні рукопис Вакарова, я попросив Михайла Дмитровича розповісти мені про загибель мужнього співця волі. А до цього всього відновив у пам'яті той час, коли ми особисто стрічалися з Дімою на берегах Дунаю.

Так з'явилася в газеті «Закарпатская Украина» від 5-го березня 1946 року написана мною стаття про Дмитра Вакарова.

Часом може здатися, що писати про таку людину, з якою часто бачився, водив хліб-сіль, розмовляв, — неважко. Це ніби й так. Але з власного досвіду, — а я зустрічався з багатьма цікавими людьми, із котрими навмисне познайомився, — хочу сказати, що подібні, плановані зустрічі примушують мобілізувати усі зорові, слухові та розумові засоби. Тоді людська пам'ять якнайдосконаліше фіксує і зовнішній образ, і рухи, і голос, і окремі вирази. Цього немає, коли йдеться про звичайні зустрічі з ровесниками, з якими тебе єднає

і час, і середовище, спорідненість дум, а якоюсь мірою — і юнацькі мрії.

І все ж товариські зустрічі з Вакаровим запам'яталися найперше. Це не випадково: дуже яскрава особистість, дуже цікава доля. Тому про Вакарова написано сьогодні не тільки спогади, але й вірші, поеми.

З того березневого дня, коли у фашистському концентраційному таборі загинув знесилений, та все-таки незігнутий, нескорений Дмитро Вакаров, минуло тридцять років. Це вже більший відтинок часу, ніж той, який прожив поет, що залишився вічно молодим.

Тоді, коли ми з Дімою сиділи в аудиторіях Будапештського університету і слухали лекції, ділилися думками під час прогулянок по набережжі Дунаю чи стояли в черзі в студентській їдальні на вулиці Кішфалуді, не гадалося, що минуть роки і дуже захочеться згадати ті часи.

Філологічний факультет Будапештського університету тоді містився на Музейному бульварі, недалеко від монументальної, з височенними колонами будови Національного музею. У глибині двора, там, куди не долинав шум старого міста, сходилися студенти, які вивчали слов'янські мови, захоплювались історіями літератур братніх народів.

На лекціях професора Іштвана Кнежі, у стінах так званого слов'янського семінару, поруч із угорцями сиділи юнаки і дівчата — представники мало не всіх слов'янських народів: поляки, словаки, серби, хорвати, словенці і закарпатські українці. Поляки вчилися тут, бо в 1939 році, коли Польща стала черговою жертвою гітлерівської агресії, багато молоді врятувалося втечею у сусідню країну. Решта ж студентів-слов'ян походила з країв, які на той час захопила хортистська Угорщина.

Після лекцій та у вільний час студенти займалися в читальному залі бібліотеки при слов'янському відділен-

ні. Тут вони не тільки готувалися до занять, працювали над науковою літературою, але й нерідко проводили дискусії на різні теми та щирі дружні бесіди у вузькому колі. А говорити було про що. Ішли роки війни, й думки наші линули на Схід, де вирішувалася доля народів і країн, доля кожного із нас.

Саме тут, у слов'янському семінарі, я і познайомився з Дмитром Вакаровим, якого доти знав лише заочно як початкуючого поета. Він справляв враження зосередженого, трохи похмурого студента. Але при ближчому знайомстві швидко розкривався, любив пожартувати, навіть покепкувати.

Коли б я не заходив у слов'янський семінар, завжди заставляв Вакарова схиленим над книжками, над зошитами. Він був посидючим, старанним студентом, намагався якомога більше збагатитися знаннями, шукав відповіді на запитання, що бентежили його допитливий розум. Спокуси, що їх на кожному кроці пропонувало величезне місто, не чіпали його цнотливої, цілної душі. Вже в дитячі роки нелегке життя у трудовому оточенні прищепило йому імунітет до будь-якої легковажності і зла. За винятком недільних прогулянок з приятелями в Буду, зокрема на гору Геллерт, його можна було зустріти лише по дорозі в університет або у студентську їдальню. Лише ранньою весною, скинувши бувале у бувальцях студентське пальто, він любив ходити вулицями міста.

Публікував поет тоді переважно лірику — те, що пропускала цензура.

Якось Вакаров дістав, невідомо де, дуже цікаву книжку про Радянську Конституцію. Тут було багато кольорових ілюстрацій, малюнків. Дмитро часто голосно читав статті Конституції, давав читати іншим слухачам слов'янського семінару. Я захоплювався ним. Усім, хто дружив і спілкувався з Дімою, запам'яталися його смі-

ливість і активність. Не випадково він умів гуртувати навколо себе молодь.

Знайомі студенти мешкали здебільшого в гуртожитках. Сербам домівкою служив так званий «Текеліанум», який містився недалеко від юридичного факультету, а мої країни, словаки та поляки жили в інтернатах на проспекті Улеї, на вулиці Еркеля та на бульварі Ержебет.

Пізньої осені сорок першого року тимчасову домівку я знайшов собі на Королівському проспекті. Проте жилося тут далеко не по-королівському. Величезне приміщення на другому поверсі старовинного будинку, що колись служило танцювальним залом, було тепер поділене на кільканадцять кімнаток.

Вдень, як правило, «пансіонат» пані Рожіки пустував, і до мене навідувалися університетські товариші. Тут можна було спокійно поговорити, поспівати пісень, попиту чаю. Якщо нас збиралося кілька чоловік, то такі зустрічі ми називали «слов'янськими вечоринками». Ось одна із них, що відбулася вдень.

Нас у кімнаті шестеро: Петап Врбашкі, Стоян Жаревица, Благое Прадин, Войїн Чонкич, Дмитро Вакаров і я. Врбашкі — мій давній знайомий, а його земляків — сербів із Бачки — ми з Вакаровим бачили вперше. В кімнаті тіснувато, але місце знайшлося для кожного. Цибатий Стоян, що захопив із собою гітару, сів на табуретку (так зручніше грати), а решта гостей влаштується на стільцях та ліжкові. У ті часи ми надзвичайно швидко знайомилися, знаходили теми для жвавої розмови. Студенти-сербі згадували, які радянські кінофільми бачили до фашистської окупації Югославії, ділилися почутими з Москви повідомленнями Радінформбюро і гаряче коментували їх. Розмова велася сербохорватською і російською мовами, але ми добре розуміли одне одного. Щоправда, ми з Дмитром більше слухали. Уродженці півдня, юнаки темпераментні, нага-

дували дещо італійців: захоплюючись, перебивали один одного, і тому наша малослівність не впадала у вічі.

— А ви бачили кінофільм «Волга-Волга»? — питає нас Врбашкі.

Відповідаємо, що в наших краях ця картина не демонструвалася. Ми захоплювалися лише «Чапаєвим» та «Цирком» — дивилися їх по кілька разів.

— Дивна ствар!¹ А пісню про Волгу знаєте? Ану, Стоян, свірай².

Жаревица вправними пальцями бере акорди на гітарі, а Петар, або, як його звали друзі, Пера, приємним баритоном починає:

Многе песме о Волге нам зборе
Само не постої песма йош та,
Коя би новие славила зоре,
Кою би народ певао сав.

Приспів — «Красавица народная, как море, полноводная, как родина, свободная...», — блиснувши очима, Врбашкі співає російською мовою, а його краєни підхоплюють слова, що лунають вільно, повнозвучно, широко, неначе пливуть над просторами великої російської ріки. Небавом ми вже дружно співаємо всі. І спів цей — світлий промінець — відтісняє чорну ніч фашизму, що нависла над містом, і з'єднує з тими, хто на життя і смерть б'ється з гітлерівськими полчищами.

— А тепер, Діма, заспівай нам ти, — пропонує Стоян.

Вакаров задивився у куток кімнати, мовби побачив у далині сині Карпатські гори, і полинуло:

Верховино, світку ти наш,
Гей, як у тебе тут мило!..

¹ Чудова річ (сербо-хорв.).

² Заграй (сербо-хорв.).

Сербам ще більше сподобалася бойова пісня тих років «Если завтра война» та українська народна «Розпрягайте, хлопці, коні». У відповідь вони проспівали далматинські й боснійські народні пісні, що тішили слух милозвучністю, навівали легкий сум і потім довго не забувалися.

— Кажуть, Дімо, що ти пишеш вірші, — звертається до Вакарова смаглявий, балакучий Врбашкі. — Прочитай нам щось.

Молодий поет не примушує себе довго умовляти. Він дістає із внутрішньої кишені невеличкий зшиток у картатій обкладинці, листає і вже чуємо:

К Москве он отчаянно рвется,
Победа все снится ему.
Забыл он, что Русь не сдается
в боях
никогда,
никому!

Ми кинулися тиснути поетові руку, вітати його. Дуже актуальним був той вірш. У ньому було висловлено те, про що кожний із нас думав, на що сподівався.

Так на Королівському проспекті в Будапешті чи не вперше був прочитаний цей сміливий вірш, що потім друкувався у всіх поетичних збірниках Вакарова.

Надійшла весна 1942 року. Час минав у підготовці до екзаменів. Щоб бути переведеним на наступний курс і зберегти право на стипендію, треба було набрати дванадцять «пунктів». Ми все здали успішно.

На літо студенти роз'їхалися, а я залишився. Вакаров написав мені з далекої Ізи, що знову трудиться. Попереднє літо, щоб заробити дещо до стипендії, йому довелося товкти каміння на дорозі. Я ж по-старому працював на пошті. Правда, перевівся вже на денну зміну і тепер намагався виспатися в запас, бо з початком занять в університеті треба було знову повертатися

до подвійного життя — вдень студентського, а вночі службового.

Дійсність перекреслила усі мої плани. Не встигли ми після канікул як слід поговорити, поділитися літніми новинами, як мені вручили військову повістку. Про дальші події із життя поета мені розповіли уже по війні наші спільні знайомі та друзі.

* * *

Якось у слов'янський семінар з'явився захеканий, розчервонілий студент, котрого там знали тільки з вигляду. Він шукав Вакарова, бо, мовляв, до Діми приїхали родичі, що привезли гостинця від батьків. У ті часи хліб і взагалі харчі видавалися лише на картки, і тому студенти, рідні яких жили у селі, часто одержували посилки з продуктами. Дмитро відразу рушив у гуртожиток на бульварі Ержебет... Увечері стало відомо, що біля входу до гуртожитку Вакарова чекали детективи, і, коли він надійшов, його тут же заарештували. Того ж дня за ґрати потрапили студенти-закарпатці Іван Логай, Віктор Орос, Олександр Заяць, Василь Гвоздяк, Іван Вейконь та інші.

За винятком Василя Гвоздяка, який залишився живим і став одним із видатних науковців Словаччини, ніхто із названих студентів не повернувся з таборів.

Виявилось, що арешти в Будапешті були тільки відлунням удару, який несподівано завдала контррозвідка підпіллю у Хусті. Зимової ночі, з 26 на 27 лютого 1944 року, каральний загін оточив обійстя підпільників Логойдів на вулиці Глибокій. Тут, у кімнаті, із запнутими чорним папером вікнами, радилися про перебазування члени розвідувальної групи Ференца Патакі. Під час перестрілки загинули розвідники — закарпатські українці Степан Чижмар та Семен Лизанець і чех Вац-

лав Цемпер, а також Георгій та Олена Логойди. Живих схопили й відвезли у місто Мараморош-Сігет.

Там опинився і Вакаров.

17—18 квітня 1944 року в Мараморош-Сігеті відбувся закритий судовий процес «хустських партизанів». Підсудним навіть не давали останнього слова. Військовий прокурор на суді горлав: «Вакаров — це бандит. Вакаров — зрадник. Угорщина дала йому хліб, вона його взула й одягла, а він — невдячний, зрадив її. Для таких існує лише одне — шибениця!»

Незабаром Михайла Сірка, Миколу Сокача, Василя Чижмаря, Гаврила Логойду та Василя Жупана вишикували на дворі в'язниці і на очах товаришів по боротьбі розстріляли. Засуджених до вічного ув'язнення перевезли до міста Шаторальяуйгель. Серед них був і Дмитро Вакаров.

Потім місто Комарно. «Зоряна фортеця» над Дунаєм.

О, скільки б могли розповісти ці мури, що стоять, певно, й досі, про муки ув'язнених, про їхні роздуми й надії, які вселяло в їх серця наближення Червоної Армії. Які товсті не були мури отак романтично, немов для глуму над в'язнями, названої тюрми, та й сюди доходили хвилюючі звістки про все нові й нові перемоги братів зі Сходу.

Багато передумав у ті дні Дмитро. Шкодував, що мало встиг зробити, мало написав. А скільки недоспіваних пісень носив він у серці!..

Надійшов листопад 1944 року. На Угорській рівнині вже гриміли гармати, виспівували фашистам похоронну «катюші», а угорські прибічники Гітлера — салашісти¹, що до кінця трималися за його колісницю, вчи-

¹ Салашісти або нілашісти — члени угорської націонал-соціалістичної «Партії схрещених стріл», очолюваної Салаші, який змінив Хорті.

нили свій останній злочин: передали політичних в'язнів у лабету гестапо.

Ніколи не забуде 11 листопада 1944 року той, хто того дня проходив поблизу вокзалу міста Комарно, або горезвісної «Зоряної фортеці». Видовище, яке він тут спостерігав, завжди нагадуватиме йому про страхіття фашизму. Від фортеці, що служила жахливою катівнею для всіх, хто був незгодний з політикою Салаші і його профашистських попередників, аж до самого вокзалу двома рядами стали угорські жандарми. Цією «алеею», зв'язані ланцюгами, бігли парами в'язні. Бігли, бо їх немилосердно били по спинах жандарми. У заплomboваних вагонах в'язнів відправили в Німеччину, де почалися їхні муки по гітлерівських концтаборах. В одному з них у березні 1945 року, за кілька тижнів до кінця війни, не доживши й до свого 25-ліття, і загинув наш товариш Діма.

* * *

Минали роки.

В ужгородській книгарні я придбав новеньку книжку Дмитра Вакарова в цеглястій обкладинці.

У післямові до цієї збірки тут же, у книгарні, прочитав:

«В Будапешті Вакаров познайомився з студентом-комуністом Пером Врбашкі, сербом за національністю, який глибоко вразив його своєю любов'ю до Радянського Союзу і радянського народу... Згодом Перо Врбашкі був розстріляний німцями за участь у підпільній роботі з югославськими партизанами».

Мені стало сумно. Переді мною постав образ життєрадісного хлопця — чорнявого, палкого у почуттях і суперечках, самовідданого в дружбі. Саме таким був Перо або Петар — студент політико-економічного факультету

тету Будапештського університету, з яким ми з Вакаровим дружили.

Зовсім випадково в редакції республіканської піонерської газети «Зірка» я дізнався адресу земляка Петара — Павла Коруняка, колишнього українського партизана, а згодом бійця югославської бригади в СРСР. Відразу ж написав листа у Кулпін (Югославія, Бачка), де проживає П. Коруняк.

Відповіді довго чекати не довелося. Я одержав не тільки листа, але й фотографію, на якій був зображений Врбашкі у колі своєї родини. З фотографії мені посміхався не лише змужнілий Петар, але і його чорнява дружина та два симпатичні хлопчачи — сини. Це була велика несподіванка. Виявилося, що Перо, якого ми протягом двадцяти років вважали мертвим, живий-здоровий, працює в місті Нові Сад інженером-меліоратором, має свою сім'ю. Фотографію П. Коруняк узяв у батьків Врбашкі, що жили у Кулпіні. Повідомив також адресу Пера.

Я відразу ж надіслав у Нові Сад листа і книжку Вакарова з таким написом: «Воскресшему из мертвых дорогому другу Перу Врбашки на память о нелегких студенческих будапештских временах, о наших сердечных беседах. Смотри 231 стр.». Петар відповів: «Читаючи і переглядаючи сторінки цієї дорогої книжки, роню сльози, що знову і знову наворачтаються мені на очі... І Ти для мене воскрес із мертвих. Залишається лише гіркий факт: загинув наш дорогий друг і поет Діма Вакаров».

А в 1968 році на Перше травня ми стояли з Петаром на площі В. І. Леніна в Ужгороді.

Друг відвідав землю загиблого друга...

Великий друг

Вважаю своїм обов'язком написати хоч кілька рядків, аби приєднатися до численних друзів поета-борця Дмитра Вакарова, які вже доклали чимало зусиль, щоб зібрати і опублікувати його літературну спадщину і по-знайомити читачів з його революційною поезією. Я був близьким Дмитровим побратимом.

Але з самого початку мушу вибачитися: дуже важко писати про події, які відбувалися понад тридцять років тому, бо я собі не робив ніяких нотаток, тим більше, що тоді це було небезпечним. До того ж, я не є літератором. Отже, мої згадки будуть короткі та й неповні.

Наприкінці 1941 року в Будапешті, після мого другого нагадування, словак Янко Бачік виконав свою обіцянку і познайомив мене з одним закарпатським студентом. Ним був Дмитро Вакаров. А зустрілися ми з ним у гуртожитку словацьких студентів. І весь вечір провели за розмовою. Наступного дня продовжили її. Я для Дмитра був першим сербом, якого він зустрів, а він для мене — першим «росіянином», який хоч і привів не з СРСР, знав дуже багато про країну Леніна, про соціалізм. У ті часи, у тих умовах ніщо на світі мене так не приваблювало і так не цікавило!

У центрі похмурої хортистської столиці, далеко від своїх, Дмитро став для мене дорогоцінним відкриттям, людиною спільних ідеалів. Упевнений в майбутньому, він нагадував мені студентів-комуністів з Белградсько-

го університету. Доти я у Будапешті не зустрічав нікого настільки відвертого, щирого і рішучого, готового завжди до дискусії, до пропаганди, до боротьби. Одночасно Дмитро був серйозним, розважливим співрозмовником, оперував дуже переконливими доказами. Натхненний ідеалами, він прагнув до розмаху...

Все це мені подобалося. Все це мене захоплювало.

Я знав, що він пише непогані вірші, але не поезія була темою нашої розмови. Між іншим, Діма часто грав на своїй гітарі, а я — на мандоліні. Вакаров знав багато революційних пісень, навчив і мене.

Гітара й мандоліна служили нам приводом для зустрічей. З гітарою Діма навідувався до мене на квартиру — послухати радіо з Москви. Музичними інструментами ми користувалися і в інших випадках, щоб не накликати на себе підозру властей. Отже, ми займалися не поезією, а політикою.

Діма часто говорив: «Молоді люди Радянського Союзу, найкращі люди на світі, гинуть, борючись і за нашу волю, а ми тут, у глибокому запіллі ворогів, сидимо голіруч і чекаємо, аби та свобода сама до нас прийшла. Що нам робити?» Це було запитання, на яке він увесь час шукав відповіді і яке мучило його. Говорячи відверто, небагато нам можна було зробити, а позбутися життя могли дуже просто. І хоч ми ждали боротьби, не хотілося загинути даремно. Діма дуже детально розглядав ситуацію і завжди обдуманно пропонував заходи.

З Янком Бачіком, який нас познайомив, він був уже в давніших і глибших стосунках. Вони добре знали один одного. Бачік тим часом став головою Товариства словацьких студентів — єдиної легальної організації студентів-словаків у Будапешті, хоча був відомий прокомуністичними настроями. Тому його становище було делікатним. Я у свою чергу дуже часто бував серед словаків, бо знав їхню мову (адже кінчав словацьку

гімназію у Бачському Петровці, а у Будапешті я жив на квартирі разом з Ондреєм Поляком — словаком із Бачського Петровця). Бачік також ставив запитання: «Що нам робити?» Він був дуже активним і увесь час діяв. Добре усвідомлюючи становище словацьких студентів, Янко організував роботу в Товаристві, у секціях так, що сам не висувався, хоч і був ініціатором усіх починань.

Якось увечері Бачік повів мене на квартиру десь у центрі міста. Там зустріли Діму. Бачік багато говорив про те, що заплановано зробити в Товаристві, і зокрема — про план роботи культурно-мистецької секції. Я переконався уже вдруге, що Діма тут давно — своя людина. Він знав більшість студентів-словаків, а Бачік — більшість закарпатських українців. Сербів у Будапешті було чи не найменше. Мене зобов'язали налагодити з ними тісніший контакт і вибрати тих, хто би міг приходити на зустрічі, на товариські вечори та на культурні заходи словацьких студентів. Вакаров те ж саме мав виконати щодо своїх земляків.

Протягом 1942—1943 шкільного року відбулося кілька товариських зустрічей, програму яких готували Бачік і Вакаров. Усі ці заходи мали виразний прорадянський характер і проходили, як правило, з піднесенням. На одному з вечорів, крім доповіді, декламацій і пісень, були також танці, а Ондрей Поляк прочитав дотепний і дво-значний фейлетон, що викликав дискусію, особливо між «невизначеними». Дімі це дуже сподобалося і він писав мені: «Я не знав, що Поляк — такий поет».

Драматична секція поставила «Одруження» М. Гоголя і приготувала ще кілька номерів, з якими під Новий 1943 рік поїхала на гастролі у Бачський Петровець та мое рідне село Кулпін. Самодіяльні артисти мали великий успіх. На них, у свою чергу, дуже велике враження справили місцеві словаки та серби.

У 1943 році ми організували прогулянку в ліс, на захід від Буди: там відзначали Першотравень. Кожний із нас мав привести друзів, які у цей час перебували в Будапешті. Діма привів Михайла Симулика, Петра Пррдана і Михайла Бубряка. Так само зробили Бачік і я. Метою зустрічі було ближче знайомство з хлопцями, а також інформація про події на Східному фронті, як найголовніше, що хвилювало всіх. З цієї прогулянки я зберіг дві фотографії.

Таких заходів, щоправда, часом менш успішних, в Товаристві словацьких студентів проводилося чимало, і Діма щоразу приводив на них своїх найближчих друзів. Це було пов'язано з певною небезпекою. За Бачіком стежили шпики. Під час нашої останньої зустрічі, після першотравневої прогулянки в ліс, домовилися, що за час канікул кожний із нас у своєму краї спробує зв'язатися з підпільниками. Ми прийшли до висновку, що тільки таким чином можна працювати більш цілеспрямовано й конкретно. Діма особливо наполягав на цьому. Хоча я блідо описав те, що ми робили, він і в тій діяльності не знаходив задовільної відповіді на запитання: «Що робити?» Та він, може, й більше за кожного з нас ненавидів ворогів, готовий був боротися, битися, загинути! Діма сказав про це в рядках:

Я пришел поклониться народу,
Я пришел на борьбу его звать,
Я пришел, чтобы петь о свободе,
За свободу с народом восстать.

Усім відома сумна доля юного поета: він був закатований, як і багато його друзів. Янка Бачіка схопили, здається, раніше. На суді він сміливо сказав про свої переконання і заявив фашистам, що їх самих невдовзі судитимуть. Його розстріляли. Виявилося, що наш словацький друг діяв у контакті з комуністами. На стіні гімназії в місті Кошице, в якій він учився, встановлена

меморіальна дошка, а вулиці присвоєно його славне ім'я.

Я, у свою чергу, зав'язав контакти з бачськими партизанами. Але 7 липня 1943 року мене також заарештували. З ешелона, який направлявся у Німеччину, 8 листопада 1944 року вдалося втекти, але додому я вернувся тільки в лютому 1945 року. Дома я довідався, що Діма Вакаров перебував у в'язниці в Шаторальяуйгель. Потім його сліди загубилися.

У 1963 році від радянського письменника Семена Панька, якого знаю з будапештських студентських часів, одержав я листа і збілочку Вакаровських віршів. Відтоді часто згадую Діму, Бачіка та інших побратимів, які в міру своїх сил сприяли тому, щоб темної ночі фашистської неволі в життя наших народів вносилося більше світла, більше надії на майбутнє. З Семеном Паньком та Михайлом Симуликом дружимо й донині. На їхнє прохання я й написав оці рядки. Буду щасливим, якщо інші доповнять мої спогади, освіжать їх новими моментами.

Слава загиблим борцям за свободу!

Вічна пам'ять поету-революціонеру Дмитрові Вакарову!

Переклав із сербо-хорватської
С. І. Панько

Його провідна зірка

Після виходу у світ першої книжки віршів Дмитра Вакарова мені довелося чути їх в одній родині із уст третьокласниці. Знайомі ще з часів фашистської неволі Вакаровські рядки тепер зазвучали якось особливо. Я зрозумів: Діма став по-справжньому улюбленим поетом моїх земляків. У його творах б'ється палке серце юнака, поета-бунтаря. Тому вони так пристрасно звучать на тематичних вечорах, заняттях літгуртків та різних урочистостях.

Із Дмитром Вакаровим ми познайомилися у 1939 році у стінах Хустської гімназії. Відкрите обличчя, довірливі очі, якась дивна прямота у всьому — таким запам'ятався мені Діма під час перших зустрічей. Він не губився у великій учнівській сім'ї і мав значний вплив на молодь. Цьому сприяла й енергійність хлопця. Говорив розумно, переконливо. Його слова вкладалися у динамічні й викінчені за думкою речення.

Незабаром після нашого знайомства ми опинилися удвох і розговорилися. Перші ж слова Вакарова були про наш багатотраждальний закарпатський край. Кілька фраз, пригадую, Дмитро сказав віршами: я вловив у них і надзвичайну ясність, і цілеспрямованість. Так Діма одразу мене захопив.

Уже в той час Вакаров серйозно займався літературною творчістю. Його поетичний голос звучав усе повніше й сильніше. Вірші Діми почали з'являтися на сторінках газет, у поетичних збірниках. Можна дивуватися,

як за такий невеликий час Вакаров пройшов складний і могутній шлях свого творчого розвитку. Секрет, певне, полягає в тому, що поет усіма силами душі був тісно зв'язаний з долею народу, його боротьбою. Особливий вплив на юного Вакарова зробив простий люд, з якого він вийшов, серед якого жив.

Переважно гімназисти мешкали на приватних квартирах, розкиданих по околиці Хуста. Ці квартири стали зручними місцями для таємних сходок. Тут велися задушевні бесіди, молоді літератори часто читали свої вірші та оповідання.

Пригадується одне з таких читань на квартирі під Замковою горою. Невелика затишна кімната. Розмістився хто як: на стільцях, на ліжках. У тиші, що наставала, зазвучали вірші. Тема — Батьківщина.

Чимало поезій після таких читань запам'ятовувалося, ми декламували їх, радіючи за вдалий твір товариша.

Кожного дня після занять у школі гімназисти заповнювали вузькі вулиці, розходячись у різні кінці міста. У центрі Хуста бовваніла похмура в'язниця, обнесена глухими з колючим дротом стінами. Ця страшна споруда асоціювалася у нашій уяві з жорстокою владою хортистів, які хотіли підкорити захоплений край. Дмитрові Вакарову дорогою в гімназію доводилося проходити мимо фашистської тюрми, і він не раз бачив партії заарештованих, яких жандарми вводили крізь залізну браму. І в душі поета озвався протест:

Строят тюрьмы и казармы,
Держат в страхе край родной.
На селе по два жандарма,
А читальни ни одной!..

Ще ближче я побачив Вакарова, як поета і громадянина, під час нашого навчання в Будапешті. Принциповість, відкрите і пристрасне висловлювання думки, ба навіть упертість не перешкоджали Дімі разом з тим бу-

ти душевним товаришем. Юнак був ширим і правдивим до кінця.

Незважаючи на ті важкі умови, в яких йому довелося жити, Вакаров вів напружену роботу. Ми з ним зустрічалися мало не щодня. Та й не лише удвох. У Діми було багато друзів — зустрічі з ним приносили радість, ясну впевненість у завтрашньому дні. Вакаров мав великий організаторський талант, умів об'єднати молодих людей для спільної справи.

Діма поселився в одному із гуртожитків, що знаходився далеко від університету.

Місцем, де збиралися ми у вільний час, був так званий слов'янський семінар університету. Це відділення складалося із двох старих приміщень, й одне з них, трохи більше, служило для занять.

Велике вікно, що виходило на схід, заливало кімнату приємним ранковим світлом. Вакаров тут бував дуже часто: він посилено працював над собою. Крім того, це було зручним місцем для дружніх зустрічей і бесід.

У Будапешті Діма швидко знайшов ширих друзів і серед студентів інших національностей. Особливо близько він зійшовся з деякими словаками й югославами, які були зв'язані з підпіллям. Мав надійних друзів і серед угорців, зокрема тих, що з ним проживали в одному гуртожитку. За чуйне ставлення до них хлопці платили Вакарову широю товариськустю.

Одного разу в сонячну неділю Діма прийшов до нас у гуртожиток з кількома не знайомими мені товаришами. Сівши в одній із кімнат, ми довго розмовляли. Обговорювалися події на фронті, висловлювалися мрії про майбутнє. Дмитро читав на цю тему вірші.

Такі взаємовідвідування і потаємні бесіди ставали частішими. А пізньої ночі, коли всі йшли спати, ми включали радіоприймач і з хвилюванням слухали передачі з рідної Москви.

Вакарову, як і багатьом студентам-закарпатцям, життя досить важко, та він ніколи не скаржився. Про свої нестатки казав жартома. Щоб заробити гроші на навчання, Діма влаштувався на роботу в школу іноземних мов, де давав уроки з російської мови. Він любив свою роботу, навіть гордився нею. Школа працювала у вечірній час, але Вакаров після занять часто заходив у слов'янське відділення. Тримав у руці підручники, стиха посміхався.

Запам'ятався той весняний ранок 1944 року, коли стало відомо про арешт Вакарова. Кімната семінару була щент наповнена студентською молоддю. Але панувала напружена тиша.

Відсутність Вакарова кожен із нас відчував як особисту втрату.

Дмитро Вакаров — наша гордість. У його творах з найбільшою силою висловлено те, що хвилювало всіх трудящих: протест проти соціального і національного гніту, боротьба проти поневолювачів. Провідною зіркою поетові служила віра у майбутнє, любов до Вітчизни.

Поета-борця висунув на передній край трудовий народ, висунув у найбільш рішучий момент боротьби за волю. Це був час, коли звичайні люди свідомо йшли на смерть заради врятування Батьківщини, коли боротьба стала всенародною. У творчості Вакарова переплелися всі складності цієї боротьби, він був безстрашним виразником її ідеалів.

Навесні сорок другого

Нас, молодих поетів Закарпаття, в Дебрецені було тільки двоє: зі мною навчався в університеті земляк Юрій Гойда, який під псевдонімом Г. Карпатський видрукував сміливі антифашистські поезії «Вітер вие, вітер свище...», «Тигри задихаються» та інші. А в Будапешті вчилася багато знайомих літераторів — особливо з Хустської та Мукачівської гімназій. І, звичайно, у такому колі панувала справжня літературна атмосфера, без якої ми у Дебрецені просто задихалися. Мені дедалі більше хотілося продовжити навчання в Будапешті, де б учився поряд з багатьма молодими поетами краю. Я не дочекався і кінця навчального року: з другого семестру, взимку 1942 року, таки перевівся у столичний університет.

У лютому — березні я там вперше побачив Вакарова. Пригадую, було це у кабінеті славістики, на практичних заняттях зі старослов'янської мови. З того часу часто зустрічалися і після занять.

Вакаров, напевне, не міг жити без пісні. Він починав співати усюди, де була нагода. Врізалось, наприклад, у пам'ять, як нас, студентів-закарпатців, він захопив піснею «Широка страна моя родная...». Вона так полкубилася, що дружно заспівали її після занять — у кабінеті славістики. Дмитрів голос був хрипкий, простуджений і все ж час від часу виділявся з хору — звучав гучніше, сміливіше. Але пісня раптом обірвалася: у дверях з'явився викладач фінської мови, кабінет якого був су-

сіднім. Він несподівано для нас заговорив чисто по-російськи: «Господа, вы прекрасно поете, но вы мне мешаете...». З тим повернувся і пішов.

Всі думали, що про нашу пісню знатимуть тепер у ректораті. Однак нас не видали. Після цього ми не раз співали радянські пісні, сповнюючи кабінет славістики революційними мелодіями, та перед тим перевіряли, чи когось немає в сусідніх приміщеннях.

Вакаров був дуже товариським. У перервах любив розмовляти і жартувати з хлопцями, дівчатами. Подругам присвячував вірші, які були широко відомі, бо тільки його лірика могла пройти хортистську цензуру. Та й сам Діма в той час зізнавався: «...більша частина моєї поезії присвячена жінці, її справжній красі й душевній глибині...» (з листа до В. від 9. XI. 1942 р.). А мені здавалося, що лірика заважає Дімі виробляти справжній поетичний голос. Звичайно, тільки дуже близьким друзям тоді було відомо, що лірик Вакаров є автором антифашистських творів, яким усі молоді поети могли би позаздрити!

У березні 1942 року на збірку моїх віршів «С полетом дней» (1941) з'явилася нищівна рецензія К. Галаса. До критики приєднався і Дмитро Вакаров. При цьому він, охочий до гострого слова, навіть підколов: «Ну й видав ти повне зібрання творів!..» Проминув час, і я усвідомив, що, справді, поезії російською мовою даються мені важко — в них чимало штучного, неточного.

А через рік, приїхавши додому на пасхальні свята, я несподівано одержав із Будапешта лист від Кирила Галаса. Він давав мені знати, щоб був обережним, бо Діму Вакарова заарештували. Влітку, під час канікул, від Юрія Гойди я дізнався, за що взяли Діму.

Крізь пекельні муки

Вакаров ще жив, коли переможна Червона Армія, виконуючи свою визвольну місію, зламала у Карпатах відчайдушний опір ворога і вступила на споконвічну українську землю — Закарпатську Україну. В ці дні поет ще жив сподіванням, що бурхливий наступ радянських військ принесе довгождану свободу і політичним в'язням, які томилися у катівнях.

Але угорські окупанти, прислужники нацистів, в останні дні свого панування вчинили один із найтяжчих злочинів: вони передали всіх політичних ув'язнених гестапо, заздалегідь знаючи, що гітлерівці учинять над ними криваву розправу. Вакаров разом з іншими закарпатцями був переведений в німецький концентраційний табір Дахау в Баварії.

Тут есесівські кати позбавили поета імені й прізвища, давши йому арештантський ярлик з номером 125530¹. Есесівець-блокфюрер попередив «новачків»: «Кожен із вас віднині — номер. Усі повинні працювати! Хто ухилиться від роботи, буде розстріляний! Хто насмілиться втікати, буде розстріляний!»

Розстріляний! Розстріляний! Розстріляний!

Так почалося для нас життя у концтаборі.

Над Дмитром Вакаровим, як і над кожним в'язнем цього табору, нависла кістлява рука смерті.

¹ Цей номер наводився автором по пам'яті, тому трохи неточний. Номер Вакарова в Дахау — 125515.

Перетворивши людину в інвентарний номер, есесівці поводитися з нею, як із річчю, яка потрібна доти, поки приносить користь. Якщо річ не можна більше використовувати, її викидають; якщо не міг більше працювати ув'язнений — його знищували. Наглядач стріляв упри- тул, а потім холоднокрівно закреслював у списку номер того, що «вибув», і — все. Так помирало в Дахау щодня по 200—300 чоловік, не рахуючи тих, кого направляли «на лікування», тобто в газову камеру. З та- бірної «лікарні» була одна дорога — на кладовище.

У Дахау Вакаров проходив так званий «карантин», протягом якого есесівці перевіряли фізичну витрива- лість в'язнів і їх придатність до праці. Хто пережив усі ці приниження і катування, які тривали місяць, того направляли на роботу в інші команди. Вакаров витри- мав жахи «карантину» і наприкінці грудня 1944 року його перевели в Нацвайлер.

Здавалося, не можна собі уявити більш витончених і жахливих мук, ніж ті, які застосовувались у Дахау. Однак, коли Вакаров потрапив у Нацвайлер, він пере- конався, що немає меж нечуваним в історії людства злодіянням, які чинилися гітлерівцями.

На початку 1945 року, коли у Нацвайлер почали при- бувати кати-охоронники з Освенціма, звідки витурила їх Червона Армія, становище стало ще більш страхіт- ливим.

У Нацвайлері ув'язнені виконували земляні роботи на будівництві заводу по виробництву синтетичного бен- зину. Вони носили цілий рік літній табірний одяг і де- ревяні сандалі. Працювати доводилось часто по пояс у воді. Промоклий одяг взимку замерзав і ламався, на- че тонкий лід. Щодня привозили в бараки десятки лю- дей з обмороженими руками й ногами, направляли їх в «лікарню», де кожного чекала неминуча насильницька смерть.

У березні 1945 року, після того, як були розбомблені заводи і споруди, збудовані навколо Нацвайлера, в'язнів перекинули в команду Даутмерген. Тут при черговій перевірці лікар направив виснаженого Вакарова в «лікарню». Ледве тримаючись на ногах, хлопець відчайдушно опирався. Але есесівець, який наглядав за «лікуванням», так побив Вакарова, що той упав на землю. Доля молодого поета була вирішена.

Жахлива смерть забрала полум'яного співця Верховини в останні місяці війни, у березні 1945 року.

Вакарову завдячую життям

Весна сорок четвертого року була для нас чорною. Заарештували майже всіх підпільників, які допомагали розвідувальній групі Ференца Патакі. Мараморош-Сігетська тюрма, мабуть, ніколи не була така переповнена: тепер ув'язнених тримали не лише у камерах, але й у коридорах, і навіть на подвір'ї. Може, через те, мене взяли пізніше — саме на 1 Травня. Напередодні відбулося кілька засідань трибуналу, але я ще застав у тюрмі й багатьох засуджених.

Доки проводилося слідство, там панував гумовий дубець. Били і калічили, щоб зламати людину фізично і духовно. У великій камері сиділо нас у п'ять чи шість рядів — більше сотні чоловік. Кожний такий ряд був під суворим наглядом одного з жандармів, за яким слідкував їх старший. Нам не дозволялося ні рухатись, ані розмовляти. Можна було хіба що молитися — тихенько, склавши руки. Цим і скористалися для ближчого знайомства. Я сидів поряд із зарослим в'язнем, може, й самим Ференцом Патакі, який під виглядом молитви запально вишіптував наставляння друзям: «Перш за все, ні в чому їм не зізнаватися! Якщо дуже будуть катувати і не стане вже сили терпіти, — де в чому погодитись із слідчим, але протоколу цього не підписувати. Бути для всіх арештованих чужим і нікого з них не признавати. З ким би тебе не звели — не знаєш, вперше бачиш...» Це звучало як наказ, і ми його неохотно виконували. Доти всі ми діяли здебільшого й не зна-

ючи своїх соратників, а тут опинилися плечем до плеча, немов у строю, побачили, як багато нас. Це додавало впевненості й мужності. Скільки разів мене тоді били — не можу пригадати. Але пам'ятаю, що якось після допиту мій сусід при черговій «молитві» прошепотів нам: «Сьогодні сто сімнадцятий раз...». І цим хотів підтримати стійкість своїх товаришів, які ще не зазнали стількох катувань.

Але в тюрму привозили нових і нових в'язнів. І нам, «старожилам», ставало трохи легше. Мене часом навіть посиляли працювати на тюремну кухню. Так дізнався про багатьох в'язнів, почув кілька прізвищ: Логойди, Сірки, Чижмарі... Здавалося, людей забрали сім'ями. Може, чув і прізвище Вакарова, адже потай передавав хліб багатьом студентам із нашої Хустщини.

Одного дня кухар, добряга румун, приніс із міста звістку, що на базарній площі розстріляли трьох засуджених — Попадинця, Локоту і Сукича... Це мене вразило. Адже Попадинець виявився першим із страчених в'язнів, якого я знав.

28 червня 1944 року мене з цілою групою відвезли до Кошіце. Там нас засудили. Майже кожному припало довічне ув'язнення. Закувавши нас у ланцюги, відправили в Комарно, інше словацьке місто, окуповане угорськими фашистами.

Там я вперше зішшовся з Вакаровим, який тут опинився уже після Шаторальяуйгеля. У тюрмі було чимало сербів. З одним із них, видати, освіченим, Дмитро подружився. Той кожного вечора розповідав тюремні новини: звідкись про все легко дізнавався. Так, відкрив, що в замковім приміщенні, яке мало безліч переходів з кімнати в кімнату і де тепер тримали засуджених, десь раніше був військовий склад. Хортисти, казав, вивезли звідси боеприпаси і навмисне поселили в'язнів, щоб усі загинули під бомбами.

Та ще судилося зазнати й есесівських мук. Хортисти

поспішили передати в'язнів у руки гестапо — в горезвісний концтабір Дахау. Наш сербський товариш казав наперед, що нас там чекає. Але дійсність виявилася жахливішою. Я не в силі про це написати, бо й нині, коли згадую Дахау, оті ворота в пекло, серце завмирає.

Тих, хто витримав тоді усі випробування і ще міг працювати, загнали у вагони і відвезли в напрямі швейцарського кордону в нові табори смерті: спочатку в Нацвайлер, потім у Даутмерген. Ці табори фашисти підготували поспіхом. На низинному болотистому місці сяк-так збили із дошок бараки. Восени й під дахом була страшна грязюка, а зимою повно набивало снігу. У цих допоміжних катівнях Дахау формувалися так звані робочі команди. В'язнів ще удосвіта гнали на роботу. То була справжня каторга: переносили брили на два-три кілометри. То було гірше каторги, бо мучили й голодом: вранці — кава без цукру, увечері — якась лісна бовтанка й п'ятнадцять грамів хліба — це і всі харчі. Терпіли й від холоду, від вошей, від хвороб. Коли ж хтось, знесилений, відставав від інших, його нещадно били, а валився з ніг — пристрілювали. Тіло не могло вже більше опиратися — виживали тільки **сильні** духом. Природно, в цих обставинах ми перш за все шукали земляків. Раді були кожній знайомій людині. І не тільки через те, що в гурті начеб легше давалися страждання — раділи ми, що бачимо земляків живими. Адже раз люди живі — жива і надія...

До речі, з Хустщини між нами було кілька Дмитрів: Дмитро Вакаров, Дмитро Бринзей, Дмитро Довганич... Останнього я знав і до ув'язнення. Він був із Нижнього Селища. Гарний, міцний чоловік — справжній богатир! Коли нас вивозили з Дахау, його не випадково ще залишили в кузні. Але в зубах фашистських людоджерів із того здоров'я лишилися одні кістки й шкіра. Таким його і кинули до нас. Довганич дуже кашляв.

На нього находило сонне забуття, і щохвилини позіхав, підтримуючи щелепи руками...

Зійшов геть нінащо і драгівчанин Іван Литка: захворів на шлунок. Дмитро Вакаров, сам схожий на скелет, у якому ще бухкало серце, підбадьорював старого селянина:

— Звичайно, ці харчі — не для простацьких шлунків. Вони б годилися для панства, для череватих багатів — як ліки... Та що маємо вдіяти?

— Якось воно буде, — вже потішав і сам себе Литка.

Минуло кілька днів. Михайло Попович якось сповістив, що старий не витримав.

— Що ж, хлопці, — мовив Діма, — на одного бійця в загоні стало менше. Тепер іще тісніше потрібно згуртуватися живим. Бо може статися таке, що доведеться захищати своє життя з боєм — кирками та лопатами. А тут один собі не зарадить...

Я теж потрапив у біду. В одному місці, де робив, побачив на тичці незірвану квасолю. На цій квасолі і попався: присудили двадцять п'ять гарячих. А виконавцем у цих справах був кат із румунів, який навіть ім'я мав страшне — Пилат. У таборі не раз говорили, що він засік до смерті понад двісті в'язнів. Допомогла мені винахідливість нашого Дмитра. Вакаров десь домовився з ув'язненим німцем (тільки й знаю, що той був із Данціґа), щоб попросив у фашистів дозволу особисто виконати присуд, мовляв, дуже ненавидить руських. Задумане вдалося зробити. І от я ліг долілиць на нару, а німець взяв до рук соснову рейку. Бив, звичайно, мене так, щоб якимось стерпіти, але зчинили страшний галас: я ревів, він лаявся. Кати, дивлячись на це, реготали, мов коні. Я заплатив за «провину» дешево: коли данцізький товариш дорахував до двадцяти п'яти, і мене облили холодною водою (усе робилося по формі), я таки сам підвівся на ноги, чим довів фашистам, що здоровий, пригодний до роботи.

Нас виганяли на роботу групами по півсотні чоловік. Кожну супроводили есесівці з собаками. До місця роботи тяглися досить довго, бо не мали сили, глухнули від скаженого собачого гавкоту і таких же лютих окриків вартових. Ще й волокли на плечах знесилених друзів. Наглядачі не бачили, бо в'язні завжди купчилися: кожний боявся бути скраю, бо крайнього дубасили. Одні рили у горі тунель, інші добували кам'яну породу: ходила чутка, ніби німці виробляють із неї паливо, без якого тоді задихалася гітлерівська воєнна машина.

Дмитро Вакаров користався вільною хвилиною, щоб побувати серед інших в'язнів — німців, французів, росіян, поляків... Він крутився у всіх осередках — тільки б щось почути і принести якусь добру звістку. Хлопець горів передчуттям волі й поспішав порадувати нас:

— Визволені Польща і Угорщина! Скоро, скоро, хлопці...

Напруженість зростала. Над нами вже гуділи літаки. Дві бомби упали й на ділянку, де ми працювали, спалахнуло бензосховище. Другого дня Діма розповів, що бензин підпалено: під час бомбардування, коли кати сховалися в бункерах, це зробив полонений червоноармієць, а сам кудись зник — напевне, кинувся в огонь.

Треба було діяти активніше, бо в'язні дізналися: есесівці одержали наказ усіх нас розстріляти, якщо до концтабору наблизиться фронт.

Звичайно, я не описав і десяту частину того, що ми пережили. Додам одне: хоч Дмитро Вакаров був молодшим за багатьох із нас, він себе поводив як людина з міцним життєвим гартom, допомагав товаришам, завжди підбадьорював. Отже, тим, що я живу, завдячую і його нескореному слову.

Спогади Василя Петрецького
записав Д. В. Лазар

Горів не засаючи

НА СУДІ

Кілька слів скажу про нашу групу. П'ятьох із нас у Мараморош-Сігеті засудили на смерть. Та на місце розстрілу вивели усіх. Ми не знали, що хочуть фашисти. Лише коли нас зупинили, тим, хто не був засуджений до смертної кари, наказали стати обличчям до друзів — дивитись на страту.

А студентів судили окремо.

Як переказували в'язні, Вакаров на суді повадився сміливо, навіть з викликом. На запитання суддів відповідав різко, не лякаючись того, що це йому пошкодить при винесенні вироку. Ось лише один із судових моментів:

Прокурор: «Як ви не соромилися брати державну стипендію?»

Вакаров: «Я державної стипендії не брав. То були податки ізян, їх чорні руки...»

Прокурор: «Як ти смієш!? Руська сволото!»

Він витріщив очі, почервонів від злості, а жили на шиї витягнулись, як струни.

Дмитро ж стояв спокійно, наче переможець. Йому було байдуже до знервованості пана. Хай він скажеться!

Засудили й відправили далі.

У ШАТОРАЛЬЯУЙГЕЛІ

У тюрму цього міста нас перевезли у травні сорок четвертого. Тоді тут перебувало понад п'ятсот в'язнів різних національностей: угорці, румуни, серби, словаки, українці. Жорстокі умови цієї в'язниці навіть викликали бунт. Це було ще перед тим, у березні. Хортистські молодчики безжалісно розправилися з доведеними до відчаю людьми: сімдесят сім чоловік було вбито, одинадцять повішено.

Ми з Дмитром Вакаровим потрапили до одної камери. Протягом трьох місяців не мали права й вийти на свіже повітря. Однак Дмитро не дуже давав нам нудгувати. Вивчили напам'ять «Інтернаціонал». Вакаров захопився:

— Давайте, хлопці, вивчимо «Смело, товарищи, в ногу»...

Ми хором за ним повторювали сміливі слова, а потім тихенько одна мелодія змінювала іншу.

Я помітив, що за будь-яких нестерпних обставин Дмитро не падав духом. Його відверті бесіди надавали в'язням сил і вселяли віру, що всі ми вийдемо на волю.

Якось нам дозволили зустрітися з рідними. Пригадую, коли до Вакарова прийшла старенька мати. Дозорці вивели Дмитра на побачення. При розмові не можна було навіть подати руку, тим більше обняти одне одного. Дмитро і тут учинив по-своєму: простяг руку до рідної матері, а потім пригорнув її і поцілував. Кати кинулись до нього, відтягли від матері. Тільки Каті кинулись до нього, відтягли від матері. Тільки встиг сказати: «Мамко, не журіться. Скоро їм кінець!» Коли таке сталося, усі переживали: думали, що хлопця переведуть від нас в одиночку, якщо не буде й гіршого. А Дмитро тим часом збирав до купи передачі — сало, цукор, хліб. Потім заявив:

— Будемо жити, товариші, колективно. За принципом: що у нас — усе це наше! Ділимо на всіх.

Здавалося, Дмитро був невтомний. Коли не знаходив теми для розмови, починав писати.

Ще один цікавий епізод. Хтось пізно вночі засвітив сірник — хотів запалити. Помітили. В коридорі почулися кроки. Старшина в'язниці зайшов прямо до нас:

— Хто світив у камері? — вигукнув із порога.

Ніхто не визнавався.

— Всі будете суворо покарані!

І тут вину на себе взяв Вакаров.

Тоді Дмитро відсидів сім діб у камері-одиначці. Кожен із нас обдумував той вчинок і кожний робив висновки, що тепер і сам не має права бути інакшим, як Вакаров.

Сумними стали дні без нього. Явно нам його не вистачало. Коли він повернувся, у першу ж ніч на Шаторальяуйгель посипалися бомби. Дехто впав навколішки. А у Дмитра засяяло обличчя:

— Не лякайтеся! Краще вже загинути отак — від своїх, ніж від рук фашистів!

Він стояв проти вікна, яке час від часу освічувалося вибухами бомб. Очі його іскрилися.

— Наші! Скоро воля!

Здається, запримітили збудженість Дмитра: ранком його перевели в камеру, в якій сиділи одні серби. Але Вакаров швидко знайшов серед них своїх однодумців. Саме в них довідався про те, що нас мають евакуювати. Дізнався навіть про такі деталі, що ешелон будуть супроводити броньовики, на відкритих платформах встановлять кулемети. Невдовзі в нашу камеру завітала від Діми листівка: вона попереджала нас, щоб підготувалися — скоро переїжджаємо.

У ДОРОЗІ

Перед відправкою усіх вишикували на тюремному подвір'ї. Начальник ешелону суворо попередив проти будь-якої спроби утекти з вагона. Про те, чому нас перевозять, не сказав нічого. Та ми розуміли: фашизм доживає свої останні дні. По всьому видно було, що Червона Армія швидко жене ворога на захід. Це підбадьорювало нас. У дорозі справді виникло питання, чи не спробувати нам у нічний час втекти. Та прийшли до висновку, що це неможливо. Вакаров теж був такої думки.

Ранком прибули в місто Сольнок. Над ним після нічного нальоту піднімався дим. Ми вдихали той дим крізь щілини, наче найсвіжіше, цілюще повітря...

Два тижні нас тримали в Комарно, у фортеці на Дунаї.

Але кати знов заворушилися і підняли в'язнів у дорогу.

Ми тоді не відали, що Карпати уже перейшов радянський солдат. А Діма казав:

— Наш край, напевне, вільний! Позолотив його цей жовтень і воленькою-волею.

У ТАБОРАХ СМЕРТІ

У листопаді сорок четвертого року нас привезли в концтабір Дахау. Звідси мало хто виходив живим — і то не на свободу, а в інший табір смерті. І все ж після камери мали якийсь простір. Вакаров не міг всидіти на одному місці. Він зустрічався з французами, італійцями, австрійцями, росіянами. За кілька днів обійшов чи не всі бараки. Цікавився у в'язнів — хто звідки, як сюди потрапили. Такій допитливості хлопця можна було

позаздрити. Кожний раз приносив щось нове. Тому зустрічі з Дмитром завжди були цікавими.

Неподалік від табору розбомбили населений пункт. Нас виводили туди рятувати з-під руїн живих і відкопувати мертвих. Це була агонія фашистського звіра. Він скаженів ще більше.

Тоді ж, у листопаді, ми опинилися в новому концтаборі — Нацвайлер. Тут умови були ще жахливіші. Нас мучили холодом і голодом. На день видавали по 15 грамів черствого хліба. Дмитро геть ослаб, та не втрачав надії на визволення: таємно вів щоденник, писав вірші,десь роздобувши олівець. Він став одним із членів підпільного комітету табору, завданням якого була підготовка до визволення. Поряд були розміщені поверхневі шахти, куди нас виводили на тяжку роботу. Пригадую, Вакаров роздобув собі гумове взуття. Щовечора лагодив його, щоб підготуватися до наступного робочого дня. А одного вечора, вже на початку березня 1945 року, прийшов до нас незвичайно збуджений. На вилицях навіть виступив рум'янець. Здавалося, Дмитро відчув і силу, щоб добивати ворога:

— Товариші, готуйтеся! Пора!

Але підпільний комітет було викрито. Вакарова заарештували. Під підкладкою в поета виявили щоденник та зошит із віршами. Допитували, били, катували. І більше ми Дімку не побачили...

ПІСЛЯ ВІЙНИ

Кілька років тому я звернувся через Чехословацький комітет антифашистів до Міжнародного Червоного Хреста у Женеві з проханням уточнити час і місце страти Дмитра Вакарова. Мені переслали виписку з документів і копію-довідку про смерть. У першій читаємо:

«Прізвище — Вакаров, ім'я — Дмитро.

Національність — росіянин.
Дата народження — 3. 11. 1920.
Місце народження — Іза.
Професія — слухач університету.
Прізвище батьків — не вказано.
Віросповідання — православний.
Останнє місце проживання — Іза, Хустський округ.
Заарештований — не зазначено, де — не зазначено,
причина — не вказана.

Прибув до концтабору — Дахау.

Номер в'язня — 125515.

Дата — 14 листопада 1944 року з Будапешта через
будапештську таємну поліцію.

Категорія, або причина арешту — державна безпека.

Переміщений — 24 листопада 1944 року до концен-
траційного табору Нацвайлер (команда Шемберг, номер
в'язня — 44059).

Останній запис у документах концтабору: помер 7 бе-
резня 1945 року о 14 годині 50 хвилин в концентрацій-
ному таборі Нацвайлер (команда Даутмерген). Похо-
ваний на кладовищі Честі в Шембергу.

Примітка: Довідка про смерть від управління Шем-
берг додається.

Підстави для документа: запис у книзі концентрацій-
ного табору, особистий листок в'язня, запис у книзі при-
буття, запис про відбуття та запис про переселення у
книзі концентраційного табору Дахау. Запис у книзі
концентраційного табору Нацвайлер. Завірена копія з
реєстраційної книги управління Шемберг, округ Балін-
ген (Вюртемберг).

1 лютого 1972 року».

Спогади Миколи Сірка
записав *І. І. Губаль*.

Історія зошита Дмитра Вакарова

Уперше з віршами Дмитра Вакарова я познайомився ще в 1943 році з «Літературного альманаха». Після визволення краю Радянською Армією я вчився у Хустській десятирічці й у мене було кілька друзів-однокласників з Ізи, де народився Діма. Зокрема Юра Плискар розповідав цікаві подробиці з життя і гімназичних років земляка. А 5 березня 1946 року в тодішній газеті «Закарпатская Украина» була надрукована коротка стаття Семена Панька «Поэт-борець», в якій дана перша у радянській пресі характеристика творчості Д. Вакарова. Та потім про поета-антифашиста аж до 1954 року ніде ніщо не друкувалося.

Після закінчення середньої школи у 1949 році я став працювати в редакції Хустської районної газети. Редактором був Михайло Максимович Дашковський, тепер ветеран преси на Закарпатті. Відповідальним секретарем — Опанас Жандаров. Так от, одного зимового вечора 1950 року секретар, щоб розпалити грубку, вийняв із шухляди купочку паперів і серед них знайомого — на пружині — зошита, які продавалися в період хортистської окупації.

— На, кинь його до грубки, — наказав мені, відокремивши той зошит.

Подивився і бачу: вірші Дмитра Вакарова! Зошит я сховав у стіл. Потім дістав його як дорогу реліквію і багато разів перечитував. Незабаром знав майже напам'ять усі 36 віршів, створених Вакаровим за роки

навчання в Будапешті. І задумав написати про цю знахідку до газети «Советское Закарпатье». Але на початку жовтня 1950 року мене призвали у Радянську Армію. Зошита Вакарова я взяв із собою, і він «прослужив» зі мною увесь строк.

Наприкінці грудня 1952 року я демобілізувався і невдовзі написав-таки задуману статтю. З редакції газети «Советское Закарпатье» 19 вересня 1953 року одержав таку відповідь: «Стаття про Д. Вакарова написана Вами з великим почуттям, теплотою. Ви правильно відмічаєте головне — патріотизм Д. Вакарова... Забувати світлу пам'ять т. Вакарова ми не маємо права. Тому статтю про нього можна дати в день — місяць 10-річчя загибелі партизанів, тобто в 1954 році. Копію Вашої статті редакція направила обл. відділенню Спілки письменників (тов. Гойді). Можливо, по своїй лінії вони розглянуть Вашу пропозицію...» (мова йшла і про видання творів Д. Вакарова).

Коли я навчався в Києві, трапилася приємна несподіванка. Українську літературу читав у нас відомий український критик Олег Килимник. На одній із лекцій він назвав Вакарова не Дмитром, а Василем. Я тут же голосно сказав: «Не Василь, а Дмитро». Після лекції Олег Володимирович підійшов до мене і спитав:

— Ви знали Вакарова?

Я розповів про зошита з поезіями. Олег Володимирович попросив принести зошит, щоб того ж дня зайти до редактора «Літературної газети» письменника Антона Хижняка. У призначену годину ми сиділи в його кабінеті. Редактор продивився поезії Вакарова і попросив підготувати до газети кілька кращих творів. Мені було запропоновано написати про автора віршів, що я, зрозуміло, із вдячністю зробив. 17 лютого 1955 року моя замітка «Поезія боротьби» та вірші Д. Вакарова «Довольно слов» і «А. С. Пушкину» були надруковані.

У газеті була також вміщена коротка інформація від редакції: «Кілька місяців тому в пресі з'явилися перші звістки про виявлення рукописної спадщини молодого закарпатського поета Дмитра Вакарова, закатованого фашистами. Закарпатське обласне видавництво друкує збірку творів поета. Нещодавно земляк Д. Вакарова — нині слухач Республіканської партійної школи при ЦК КП України — Омелян Довганич розшукав невідомий зошит віршів, написаних у 1941—1942 рр. Вміщуємо замітку О. Довганича і два вірші поета, які друкуються вперше». З цієї примітки я тоді довідався, що наше видавництво готує збірку поезій Дмитра Вакарова.

З'явилася перша книжечка поета. Із зошита, який передав я, до неї увійшло 17 поезій, що складало третину усієї збірки.

Після виходу книжки мене попросили і журнал «Вітчизна» (Володимир П'янов) і «Літературна газета» (Петро Моргаєнко) написати на неї рецензії. Я написав. Обидві рецензії були надруковані у 1955 році.

Ось така історія із зошитом поезій Д. Вакарова. Я радий, що вона мала щасливий кінець, бо сьогодні переважна більшість Вакаровських творів надрукована у кількох збірках.

У 1955 році я побував у матері Дмитра у селі Ізі. Серед речей поета знайшов оригінал ще одного вірша — «Вьюга» та програму якогось концерту. Вірш був надрукований в районній газеті та «Закарпатській правді», а його оригінал передано у краєзнавчий музей. Так збереглася ще одна поезія Діми.

Пам'ять про поета-борця вічно житиме в серцях радянських людей, пристрасних шанувальників його сміливих творів.

Ніщо не забуто, ніхто не забутий!

Закарпатський Джаліль

Коротке, як блискавка, але й таке ж яскраве, вогнисте, життя Дмитра Вакарова все до краплі віддане рідному народові, його віками омріяній волі. Біографія поета — в мужній боротьбі і безстрашних творах, у яких заповідав новий день Карпат, коли не буде між братами кордону-межі.

Рвучка Ріка, що рушала й скелі, ніби клекотала гнівом поневолених, замріяно-суворий праліс Діл, котрий, як сам верховинський люд, сміливо й ненастанно, наперекір напасним хмарам-буревіям, тягнувся до сонця — все це теж вливалось в характер Дмитра — вольовий, завзятий і несхитний. Юнака захоплювали високі гірські обрії, орлиний політ, горді верховини. А ще вслухався серцем у закличний голос далекої трембіти, у подихи вітру, пропахлого димом полонинських ватр. Скільки раз по-товариськи його зустрічали вівчарі й лісоруби! А як чув дзвінкі удари молота (на канікулах нерідко власноручно лунав і дробив камінь) — вкотре думав, яку силу має робоча рука. Дослухався Дмитро й до пісень своїх односельців, які плели кошики (народився в центрі закарпатського кошикарства — в с. Ізі, на Хустщині, 3 листопада 1920 року) і, здавалося, вплітали у лозу свої думи-болі. Усе це гартувало поета-бунтаря, борця проти темряви та несправедливості, визначало дух його мужнього слова.

Ліричний голос Д. Вакарова став відлунням дум і настроїв трудящих Закарпаття, бо й особиста його доля співзвучна з їх долею. Батько поета — селянин-бідняк, як тисячі інших людей праці, не раз ходив шукати кусень хліба аж за океан. Надломившись у тяжкій роботі, він рано помер.

Серце юного поета карбувало бачене й почуте. Ставало гострішим відчуття життя, розуміння суспільної ролі поетичного слова під час навчання Вакарова у Хустській гімназії, до якої поступив у 1933 році.

У 1936 році, як один із найздібніших учнів, Вакаров переходить на безплатне навчання до Праги. Білоемігрантське шумовиння, виплеснуте хвилею Великого Жовтня на захід, хотіло виховати хлоп-

ця в душі ненависті до Радянської влади, до Країни Леніна, та пожало ненависть до себе. Після розчленування республіки фашистами Дмитро повертається до Хустської гімназії. Зблизившись з прогресивно настроєною молоддю й активно відчуючи настрої і прагнення трудящих, Д. Вакаров зрозумів, що шлях до волі — в боротьбі, у возз'єднанні з Радянською Вітчизною. І він рішуче визначає, з ким його серце і думи.

Ідейна змушненість юного Вакарова стала ще більш відчутною під час його навчання на філософському факультеті (відділ російської словесності) Будапештського університету, куди поступив восени 1941 року. Мізерні кошти на прожиття добуває собі репетиторством та тяжкою фізичною працею під час канікул. Він жадібно знайомиться з російською класичною, а потай — і з радянською літературою, зокрема з творами М. Горького, В. Маяковського, Я. Купали, Л. Первомайського. Завдяки своїм здібностям Діма завойовує довір'я та повагу молоді, згуртовує її, стає ініціатором різних політичних і культурних заходів у рідному селі, в Хусті та Будапешті: організовує оркестр, театральні вистави, літературні читання, молодіжні вечірки та інше.

Стати на шлях боротьби за волю спонукала, зокрема, одчайдушна рішучість поета, його громадянське самоусвідомлення, революційний гуманізм. У листі до товариша від 24 листопада 1942 року Діма зізнається: «...Живу я, как истинный пролетарий, который теперь совершенно проник желанием бороться за право и честь каждого человека или погибнуть. Это не громкие слова, а твердое решение... Согласен воевать до последнего, будет польза или нет. Хотя я знаю, что будет...»

Як підтверджують певні матеріали, Д. Вакаров стає співучасником антифашистського підпілля, очолюваного випробуваним комуністом-інтернаціоналістом Ференцом Патакі. Діміні друзі по навчанню згадують і серба Петара Врбашкого, словака Янка Бачіка та інших борців, які разом з Вакаровим склали студентський осередок підпільної групи. На квартирах цих товаришів збиралися тоді найсміливіші, вели жваві бесіди на політичні теми, дізнавалися про справи на Східному фронті, одержували нові й нові завдання.

Недавно нами виявлений конспіративний лист Дмитра Вакарова від 17 січня 1944 року. Як видно з тексту, лист писався в Ізі, одразу по приїзді Діми з Будапешта на зимові канікули, й переданий через якогось Мошка (чи не Мойсея Шпіцера) до Хуста. З конспіративних міркувань Вакаров звертається до свого адресата без імені й прізвища, лише просто: «Дорогой товарищ». Він завуальовано сповіщає свого побратима — треба гадати зв'язкового — про відповідальність обраної справи:

«Я непременно вступил в контакт с людьми из Anyaország¹ и мы будем действовать так, как велит ситуация, а не как мы хотим...

Наша работа будет политической и только может быть военной; нам нужно подготовить народ и самим в нужное время взять в руки администрацию».

Зміст і тон листа дають підставу твердити, що Дмитро Вакаров уже був посвячений і в стратегічні плани згаданого підпілля — якщо не самим Ференцом Патакі, то кимось із його найбільш довірених людей. Крім того, Вакаров мав і повноваження як організатор певної ланки групи. Саме з цього погляду цікаво, що лист написаний до друга у директивній формі — чітко, пунктуально.

«Во-первых, ты не сообщил, передал ли ты привет офицеру и что он сказал.

Во-вторых, передал ли привет русалке, и что она сказала. Ваша карандашная открытка небольшое дело.

Теперь слушай:

1. Не жалея денег и спишись со всеми настоящими людьми из Мукачевщины и Ужгородщины.

Только о том и пиши, что где ты есть, и что мы должны еще больше смыкаться. Чтоб ты был постоянно с ними в контакте...

5. Сообщи адрес твоей милой, возможно, что придется через нее списываться...

7. Не сообщай в письме никаких имен вообще, т. е. из наших...» і т. д. — цілих вісім пунктів.

У листі чимало ще не розшифровано, але і з цього зрозуміло, що Вакаров діяв від імені підпільної групи. Властива для нього рішучість, запальність поєднується у цій важливій справі з пильністю і суворою організованістю. Діма усвідомлює, що настало «время более чем серьезное», тому, ставлячи конкретні, важливіші завдання, пояснює своєму зв'язковому форми боротьби, прийоми конспірації. Зокрема підкреслює, що «с приближением решения борьба обостряется, нужно быть очень осторожным, особенно в переписке... О важных вещах сообщай осторожно...» При цьому зізнається: «Я боюсь за это мое письмо, но надеюсь, что оно еще пройдет безвредно... Тут за нами следят, но еще все идет хорошо: мы знаем все».

Стає більш зрозумілим, чому тоді Вакаров затримався дома аж до кінця лютого, про що згадує М. Симулик, яке Діма насправді готував «представление».

¹ Anyaország — по-угор. «Батьківщина», точніше «мати-земля». Мається, звичайно, на увазі Радянська країна.

Цей лист Д. Вакарова проливає світло на найменш вивчену сторінку життя і боротьби поета-антифашиста, який природно і своїм характером, і своєю долею повинен був вийти на передову в загальному строю. І не випадково Радянський уряд нагородив поета посмертно медаллю «За відвагу».

У березні 1944 року Д. Вакаров був заарештований. У березні 1945 року — закатований.

Але до нас і нині промовляє його мужня пісня — непідвладна смерті, як наша Правда, наше Сонце, наша Перемога.

Дмитро Вакаров розпочав свій творчий шлях у Празі, наприкінці 30-х років (писав весь час російською мовою). Але особливо загостреною стає його творчість у 40-і роки. Зі своїми віршами, нарисами, фейлетонами, які найчастіше підписував псевдонімом «Дима», він усе активніше виступає в тодішніх газетах, колективних збірках, альманахах.

Чимала частина доробку Д. Вакарова досі не розшукана, а дещо, напевно, безповоротно зникло в судових установах, знищено фашистами. І все ж навіть те, що нам відоме, вражає широтою інтересів і мотивів, розмаїттям стильових тональностей, мужнім закличним струменем. Діма міг бути ніжним, розчулено лагідним, коли оспівував кохану, що асоціювалася у нього з рідною Вітчизною, з її гордою красою, ставав рішучим, гнівним, коли картав гнобителів народу, таврував запродавців, кликав до борні.

Тут до слова б згадати й поетів — Дмитрових побратимів: Ю. Гойду, М. Шпіцера, М. Сокача, К. Галаса, П. Продана, Г. Керчу, В. Сочку, С. Панька, Д. Лазаря, Ю. Керекеша, Й. Архія та інших, лірика яких сповнена теж гостро соціальних і визвольних мотивів, наснажена громадянським пафосом.

Творчість Д. Вакарова пройнята любов'ю до рідного краю і його трударів. Поет переживає за віковічні кривди, визиск і безправність простолюду. Захоплений красою і багатством отчої землі, він з боєм говорить, що «все тут собственность магната, кроме синевы небес» («Над лесами гомон птичий»), «Лесоруб в родных Карпатах — чужоземной силы раб» («Леса»), що «в каждом взоре столько горя — море-океан» («Кинешь взором»). Моторошно стає від картини крайнього зубожіння верховинського села:

Ни врача нет, ни больницы,
Косит жизнь туберкулез.
У детей тускнеют лица
От горячих слез.
Нет ни радости, ни хлеба,
Горечь горькая в груди...
(«Не жди!»)

Строят тюрьмы и казармы.
Держат в страхе край родной.
На село по два жандарма,
А читальни — ни одной.

Вместо школы — в селах церковь
С позолоченным крестом.
Стерегут, как псы, неволю
Староста с попом.

Вольно дышит в Закарпатье
Лишь епископ и магнат.
Чадом смерти и проклятьем
Веет от Карпат...

(«Строят...»)

Малюючи жахливе становище трудящих свого краю, поет, однак, не впадає у відчай: він вірив у сили, здатні вибороти щастя.

Лесоруб, кулак сжимая,
Точит свой топор! —

закінчується вище цитований вірш.

Ліричний герой Вакарова — молодий бунтар, що втілює у собі силу духу рідного народу, що прагне боротьби:

Хватит молитвы,
юность, гори!
Жизнь наша — битва,
мы — бунтари!
(«Бунтари»)

І заперечуючи, і стверджуючи, Вакаров обстоює у творах високі суспільно-естетичні ідеали. Революційна боротьба трудящих є для нього виміром краси і безсмертя людського духу. Він уславлює як невинне діяння в ім'я людського щастя — утвердження в людині високого, гордого і вічного. І лейтмотивні образи боротьби і праці, пісні і любові, взаємовиражаючись, стають у творах Вакарова символами справжнього життя. Згадаймо бодай вірші «Мечта», «Консонанс», «Певцы», «Так трудно», «Друзьям-поэтам» і цілий ряд інших. Автор конденсує свої ідеали у таких рядках:

Алмаз мне нравится —
он красив и тверд.
Люблю орла — он славится
тем, что смел и горд.
Люблю я сердце непокорное
и упрямый дух.
Люблю я песни вольные,
что ласкают слух.
Люблю я правду светлую,
песни ей пою.
Люблю я жизнь безсмертную,
Жизнь люблю, люблю!
(«Алмаз мне нравится...»)

Отак міг сказати тільки великий життєлюб, одухотворений багатим відчуттям «Весьмира», світлими пориваннями зробити його кращим. І це теж засвідчує, що Дімі Вакарову були чужі зневіра і відчай. Зачарований польотом, піснею чи сонцем, як поетичними еквівалентами боротьби, горіння і свободи, ліричний герой Вакарова просто задихається в «мире крошечном». Йому потрібний простір, потрібне привілля:

У! Как грустно, душно,
Тесно в мире зла!
(«Пробуждение»).

Йому хочеться вирватись із пут земного тяжіння і «владеть вселенной». І це не втеча від дійсності, а прагнення відчутти себе володарем землі — прагнення найбільшого творчого самовияву. Така філософська наснага поезій «Мечты», «Смотришь...» та багатьох інших.

Своє найвище покликання Д. Вакаров вбачає в служінні народів, Вітчизні. Саме це давало йому силу, виводило на бистрину нещадних соціальних битв, надихало мужністю:

С мечтой о воле не расстанусь,
Огнем душа моя полна.
Я за народ свой биться стану,
Не зная отдыха и сна.
(«Хочу я звонко, полнозвучно...»)

Без щастя рідної землі поет уже не мислить власного життя:

Если плачет Верховина
над недолей сына,

Чем я стану дорожить,
как я стану жить?
(«Присяга»).

Він хоче бачити щасливе майбуття знедоленого краю, тому в його поезії синоніми Вітчизни — віра, пісня, щастя, правда:

Ты — моя вера,
я — слово твое!
Счастье мы ищем —
твое и мое.
Ты — моя песня,
я — эхо твое.
Счастье найдем мы —
твое и мое.
В правде вся сила —
твоя и моя.
Правду найдем мы,
Отчизна моя.
(«Рассвет»)

Водночас Вітчизна для поета — це не щось абстрактне. У поняття Вітчизни й народу він вкладає політичний зміст, бачить перспективу суспільної перебудови краю і навіть називає ту реальну силу, що здатна це зробити.

Д. Вакаров, може, як ніхто з тодішніх молодих поетів Закарпаття, зумів відтворити красу та нездоланність творців нової долі — революційних мас, очолюваних пролетаріатом.

На дорогу вышла масса —
Тысячи людей.
Это вышла ярость класса
С фабрик и полей.

Масса хлынула, как море,
Двинулась вперед.
Это голод, это горе
На протест идет.

Дышат мстью и угрозой
Взгляды батраков.
Это детский плач и слезы
В бой ведут отцов.

Над колонной знамя вьется,
Вьется красный флаг.
Гулким эхом отдается
Пролетарский шаг.
(«Голодный поход»)

Подібну епічну картину походу, тільки через більш конкретний образ — гірських лісорубів, сміливих і рішучих, що «несут горе старое», але торують собі путь з піснею «про свободу», Вакаров добре показав у творі «Лісоруби», що перегукується з віршем білоруського поета Янки Купали «А хто там іде?» Через образидії в подібних поезіях передано напруження бунтівливої ходи, її устремління до кращої долі.

Дмитро Вакаров вірив у пролетаря, що в революційно-визвольних боях «победу кує» («Песня»). Він радів, що «крепнет рабочая сила» («Встанем, карпатские братья!..»). У гнівній поезії «Отдает уже гнилью могильною...» поет і сам стає з пролетарями: «Мы — рабочих товарищей класс». Ліричний герой вірша «Мой товарищ» визнає своїм другом того, «кто любит молот, кто любит плуг».

Почуваючи себе у нездоланих лавах революційних мас, поет закликає своїх земляків на останній бій — за «новое солнце, за счастливый день». Він розуміє, що «лишь пламя битвы нашу жизнь осветит», тому кидає заклик: «Ночью и днем бей чем попало, бей топором!» («Слезы...»). Поет пристрасно волає:

О, поверь мне, бедняк!
Ты готовься для битвы,
Крепче стисни кулак!
(«Наш путь»).

Об'ємна простота поетичних образів, ясність думки й така ж чіткість вислову — все це у поєднанні із закличним пафосом, високоідейною спрямованістю твору стає характерним для письма поета-революціонера. Вольовому духові поезії відповідає напружений, навіть ударний ритм, що створює разом з образною системою вірша його внутрішню енергію, передає динамічний рух і навіть настроїв революційних дій. Все це нерідко надає Вакаровським творами вигляду могутніх прокламацій:

Гневно взываю:
Восстаньте, рабы!
За счастье, за волю,
За светлую долю
Вставай, мой народ.
На битву — вперед!
(«Вперед»)

Мотивами революційної героїки сповнені і вірші Д. Вакарова «Все сами возьмем!», «Довольно слов!», «Встанем, карпатские братья», «Из хат выходят на просторы», «Песня», «К отцу», «Слезы невинные...» та інші. Д. Вакаров славив і народних месників, гордився їх безстрашністю («Мстители»).

Із цього погляду цікаво проаналізувати символічного вірша «Будет день». «Над землею ходят тучи, дождь осенний моросит... Над пригорками ненастье, над полянами туман...» — це, звичайно, морок фашистської ночі, холодної, мокрої від сліз. Але «старый дровосек на круче топором стучит». І в цих ударах відчувається «звук тревожный», заклик. Старий верховинець ніби б'є на сполох і пильно дослухається: «Чей же голос отзовется на призыв, на стук». Так, дроворуб уже прийшов до лісу не просто по хмиз, а щоб скликати надійних побратимів і стати з ними на сміливу партизанську стежку. Отже, Вакаров показує, що до народного месництва уже піднімаються зовсім прості люди, які ніби щойно полишили свої буденні клопоти.

Щасливе майбутнє рідного краю Д. Вакаров не мислив без його возз'єднання з Радянською матір'ю-Вітчизною. Ця тема теж стала одною з визначальних у творчості поета. Адже Дмитро Вакаров не міг стояти осторонь найзаповітніших сподівань трудолюбивих українські землі й стала на перевалі, Вакаров у поезії «Сентябрь 1939 года» захоплено привітав її, вірячи в те, що радянські воїни скоро принесуть волю в закарпатські села та міста:

Я верю: скоро день настанет,
исчезнут рубежи.

И между братьями не станет
на севере межи.

Народно-поетичні образи-символи нового життя — день, світанок, ранок — часті у Д. Вакарова, як і в багатьох поетів Закарпаття періоду фашистського нашествя. Глибоко символічним є, зокрема, вірш «Чайка». З пораненою чайкою, що, прагнучи польоту, «о солнце вздыхает, вся кровью залитая», порівнює поет рідний край, що у жаданні волі «с надеждой глядит на багряный Восток». Патріотичні й громадянські почуття сповнюють вірш «Незванный гость» (1941). У дні, коли гітлерівські полчища рвалися до Москви, поет упевнено казав про крах фашистської нечисті — «палачей», «гадов», що лізуть «в безумном и диком порыве» на Схід. Поет нагадує «незваному гостю» про долю Бонапарта і, оспівуючи героїзм радянського народу, з гордістю говорить, що «Русь не сдастся

в боях нікогда, нікому». В кінцевих рядках твору, проголошених у піднесено бойовій тональності, Д. Вакаров робить широке узагальнення:

Найдут на Руси все тевтоны
И смерть,
и могилу,
и гроб.

В образній системі, ритміці та стильовій структурі таких віршів особливо яскраво виявляється революційна романтика Вакарова. Коли до цього додати віру поета в новий день, показ дійсності в революційній перспективі, оспівування могутньої сили пролетаріату, то стає очевидним підґрунтя соціалістичного реалізму в його творчості.

Заклик до активної дії у революційному перетворенні життя Д. Вакаров протиставляє проповідям пасивності, рабської покоря, рупорами яких виступали і самі хортисти і їхні прислужники, затуманюючи свідомість народних мас і відвертаючи їх увагу від насущних потреб соціальної боротьби.

Взагалі викривальна тенденція у творчості Вакарова теж сильно відчутна. Вона сповнена сатиричної тональності. Уболіваючи за трудовий народ, переживаючи його страшну трагедію, поет-патріот із справжньою класовою ненавистю таврує різноликих ворогів — магнатів, баронів, церковнослужителів, жандармів, перевертнів, панських слуг-холуїв, з їх експлуаторською сутністю і мораллю. Ця нечисть грабує народне добро, паразитує на людській біді, а водночас душить усе живе. Тому поет не боїться грубих, навіть вульгарних слів, щоб затаврувати ворогів презирством: фашисти — «гады», «подлецы», жандарми — «сброд», «словно звери», староста з попом — «как псы», такий же «пес-лесничий», панство — «акулы», «паразиты», «сволочь немытая», зрадникам «наплевать на горе народное» і т. п. Серед таких викривальних творів, позначених гостросатиричною тональністю, передусім потрібно назвати «Жандармы», «Изменнику», «Песня», «Паутина», «Многим», «Притча о чудотворном маляре» (тут перепало самому Гітлеру) та інші, що водночас порушують важливі суспільні питання. Так, у вірші «Изменнику» поет обстоює проблему громадянської честі, моральним критерієм якої стає любов до праці, до правди.

Вороги в поезіях Д. Вакарова — це породження старого, капіталістичного світу; вони носії зла, яке стало тормозом прогресу — політичного, соціального й духовного розвитку суспільства. Тому, стверджує поет, це зло повинно бути безповоротно знищено, воно приречене на смерть. І автор гнівно й пристрасно закликає до боротьби з ним, до створення нового суспільства, де восторжествує

«свобода с братством наравне» («Мечты»). Ім, ворогам трудящих, Вакаров активно протиставляє справжнього патріота, його відданість революційній справі рідного народу. Син трудового класу, ліричний герой Вакарова, зливаючись із самим творцем, — носій і виразник здорового начала в народі, носій прометеїзму, революційного пориву до волі. Лірик поетизує моральну красу простої людини, здатної до подвигу, запалювання інших. Тому у його творах розлито не жалі і не сльози жертв, вірші бурлять повинню народного гніву, дзвенять видзвоном кричі, гудуть рішучою ходою пролетарських мас.

Інтимна лірика Дмитра Вакарова також виявляє одну з відмітних граней його палкого серця. В її основі щирі та глибокі почуття юнака, що кохається в житті, молодості, красі. А разом з тим ліричні поезії теж пройняті суспільними мотивами. Чиста любов до подруги ще більше, відчутніше підносить громадське над суто особистим:

Нежная, чудная, светлая,
Ты мне и жизни милей.
Все бы тебе я пожертвовал,
Кроме Отчизны своей!
(«Милая, милая девушка...»)

До речі, в одному із листів до подруги Діма зазначає: «Своим характером ты немного похожа на «Мать» Горького...» Погляд Д. Вакарова на жінку — саме горьківський, освячений вищим революційним гуманізмом. І не випадково у зв'язку з питанням про ставлення до жінки Вакаров називає себе соціалістом. Його ідеалом стала «женщина духом свободная, способная идее служить, способная увлечься грядущим народным, за Родину жизнь положить». У листі від 8 жовтня 1942 року, звертаючись до своїх землячок, Діма дуже радо вітає їх культурно-освітню зацікавленість, але тут же прагне активізувати дівчат-ізянок політично, прилучити їх до праці для трудящих, навчити їх жити передовим суспільним ідеалом: «И начать бы вам интересоваться серьезными, глубокими, общенародными вопросами. Особенно социальным положением вас самих и народа. Женским вопросом». Духовно багата, суспільно дієва — його героїня надихає «к высшему счастью идти» («Есть ли?»). А «настоящее счастье — в счастье творческом», — пише Д. Вакаров в етюді «Где счастье?», заперечуючи тихе, споживачке, егоїстичне щастячко і обстоюючи думку, що справжній зміст життя — радість боротьби й творчості в ім'я рідного народу. Тому він і оспівує життя, сповнене «творческой борьбы и юного стремления», «лучей золотых», бажання «взором солнечным пронизать Весьмир». Отже, й інтимна лірика спонукує автора до по-

етичних роздумів, осмислення місця людини в суспільстві, утвердження її повноцінної духовної сутності.

Основні мотиви лірики Д. Вакарова яскраво вимальовують образ поета-патріота, поета-борця. Поезія для Дмитра Вакарова — це сповідь душі, це голос і поклик його громадянської совісті. Його вірші увібрали в себе почуття і думи всіх простих людей, вони близькі трудящим різних національностей. Тому є всі підстави сказати, що Д. Вакаров — це наш закарпатський Джаліль. Він і майбутнім поколінням лишив свої полум'яні твори — «Искры средь ночи», щоб надихали нас на подвиг в ім'я сонячного дня, світлого майбутнього.

Про широту творчих інтересів Д. Вакарова говорить нам і його увага до прозового жанру, фольклору й етнографії. Спроби поета в жанрі прози — це переважно етюди, нариси, фейлетони. Більшість із цих творів недовершені, але вони помітно виявляли потенціальні можливості молодого автора (писалися ж рано, головним чином у 1940 році) у реалістичному відтворенні дійсності, психології і характерів людей. У кращих із них — «Іван Прокуп», «Богатыри», «Любовь гимназиста», «В Карпатах», «Где счастье?» — Д. Вакаров, як і в основних — поетичних творах, порушує гостросоціальні теми і проблеми та активізує патріотичні настрої. Автор показує невтішні картини життя й побуту верховинців з їх бідністю, заляканістю й ненавистю до панства, до всіх тих, які «не могут похвалиться чистой совестью». А разом з тим автор захопаний у красу природи, його захоплюють прості та горді духом, багаті душею і вольові герої — виходці з народу. Безпосередність і ліризм оповідача, його демократизм, революційний ідеал — роблять прозові спроби Д. Вакарова цікавими і з огляду на творчу біографію поета-борця, і в напрямку пошуків форми самовияву, служіння народу.

Зацікавлення Д. Вакарова фольклором та етнографією засвідчують його статті-нариси «Свадебные обычаи», «Зимние рассказы об упырях», а також «Цыган в народных анекдотах». Діма залюбки збирав у народі його живе поетичне слово, записував звичаї, перекази, легенди, казки, прислів'я та приказки, і все це відлунює в його власних творах.

Висота суспільно-естетичних ідеалів Д. Вакарова визначалася, звичайно, його політичними переконаннями та естетичними засадами. Поет жив майбутнім, вірив у нього і боровся за його наближення. Літературу і мистецтво він сприймав не як розвагу, а визнавав за ними суспільно-перетворюючу роль. Так, наставляючи в листі дівчат-ізянок, як формувати в собі повноцінну людську особистість, Діма писав про значення художнього слова: «И читать побольше. Я и в прошлом письме, и всегда буду повторять: читайте

как можно больше, но, читая, старайтесь понять, а поняв, проводите в жизнь».

І в поетичних творах, і в прозі, і в листах Д. Вакаров утверджував думку, що література повинна насаджуватися громадянськими, соціальними та революційними мотивами. Обстоючи громадянську пристрасть, велику ідейність, як душу, як істинну цінну думності, брехні. Пригадаймо, як він у листі до Д. Лазаря нищівно картає одного з редакторів буржуазної газетки, котрий глушив голоси прогресивних літераторів, калічив їх твори, зате популяризував реакційного писаку з його віршами «без ритма, без иден, наполненные сюсюканьем об улетевшем помещищем рае царской России. Ведь эти стихи уже тошноту наводят своим однообразием, пустой описательщиной» перестарілого емігранта, «который никак не может примириться с ходом истории» (23. XI. 1942).

Подібні висловлювання Д. Вакарова допомагають глибше зрозуміти ідейно-художні устремління поета-революціонера, відчуті його ідейну безкомпромісність та високий естетичний смак.

І не випадково твори Д. Вакарова часто застрявали між рогатками цензури. Ось кілька повідомлень «Поштовой скриньки» буржуазної газети «Карпаторусский голос»: «Карпаты» не пролезли сквозь игольное уxo». «Весенняя тоска» не прошло цензурой». «В рассказе «В Карпатах» — из-за цензуры вынуждены были иное резкое слово заменить более мягким, которое может пройти...» і т. д.

У листах до друзів Дмитро і сам пише: «Как видно, цензор съел мои стихи, которые Лазарь обещал выпустить» (10. I. 1944 р.) «В ответ на его (редактора-реакционера Левицкого. — В. II) глупые «исправления» я ему писал письма, от которых у него желчь разливалась по нутру» (17. III. 1942 р.). «Стоило бы перепечатать моих «Упырей», «Цыгана в анекдотах», которые были прежними редакторами изувечены» (8. X. 1942 р.) «Твій стих, на жаль, мало сказали... Ото і зі мною не раз траплялося», — втішає він одну з дівчат (19. XI. 1942 р.).

Хортистська поліція, слідкуючи за молодим поетом, ганялася і за його творами. У листі до друга від 23 березня 1942 року Діма писав: «Три дня тому назад я перешел опять на новую квартиру... Вообще, знаешь, дело такое, что все уже знают и следят за мной. Потому и писем не получаю. Недавно украл кто-то все мои стихотворения. Напрасно я искал их. Кто мне их вернет? Между ними было много таких, за которые можно за решетку. Я уверен, что они в их руках...»

Та ніщо не лякало поета-бунтаря, він, навпаки, ще більше загострював поетичне слово. Дмитро Вакаров прописаний у літе-

ратурному процесі Закарпаття і по-громадянському наснаженою тематикою, і стильовим рівнем. Та його поезія виходить за межі локального, суто місцевого звучання, як і його антифашистська діяльність, — пафосом боротьби проти будь-якого зла, революційним гуманізмом та історичним оптимізмом, обстоюванням волі, правди і добра, як животворних начал майбуття, звеличенням народу, як творця історії.

Тому Д. Вакаров живий у пам'яті народній. Друзі поета зберегли й зібрали його твори, і вони вже тричі видавалися окремими книжками. Кращі вірші Вакарова натхненню зазвучали і у поетичному українському слові — перекладах Д. Павличка («Вибрані поезії», «Молодь», 1957), П. Скуня («Віщий вогонь», «Карпати», 1974). У 1961 році Дмитра Онуфрійовича Вакарова посмертно прийнято до Спілки радянських письменників, а його ім'я викарбувано в Києві на меморіальній плиті героїв-літераторів, що загинули у боротьбі з фашизмом. У 1966 році Закарпатський обком ЛКСМУ встановив літературну премію імені Дмитра Вакарова, лауреатами якої вже стали поети Ю. Гойда (посмертно), В. Вовчок, П. Скунець, письменник В. Басараб, а також художники В. Скакандій, Іван та Лариса Бровді, молодий композитор П. Рак. До речі, лауреати Вакаровської премії редагували та оформляли цей збірник. А у червні 1967 року в місті Хусті поетові відкрито перший пам'ятник. Погруддя Д. Вакарова виставлене в обласному краєзнавчому музеї. Його іменем названо районний історико-краєзнавчий музей, вулиці міст — у тому числі і в обласному центрі, бібліотеки, літоб'єднання, піонерські дружини та ін. Життєвий та літературний подвиг Д. Вакарова опоетизований у художніх творах сучасних письменників, образ поета оживає на полотнах митців, а голос — у піснях.

Так входить Д. Вакаров в омріяний і виборюваний ним прийдень. І нині його поезія спонукає до роздумів над сутністю нашої доби.

Мрії, за які віддав життя Вакаров і які він звирів своїй пісні, здійснилися. «Сьогодні я дивлюсь на простих людей, що знайшли своє велике щастя, і думаю: це за них віддав своє життя мій син. Це за щастя робочих людей, за їх працю, за щасливу молодість склав голову мій син. Сміливий, гордий, добрий син», — згадувала з болем, але не без гордості, сивою думою обійнята рідна мати Дмитра — сина свого трудового народу. І справді, оновився, розквітнув на волі рідний край поета. А в цьому розмаїтті червоною ружою палає ім'я Дмитра Вакарова — вічно живого, юного, як і його пісня.

Василь ПОП,
кандидат філологічних наук.

БІБЛІОГРАФІЯ

Основні матеріали

ВИДАННЯ ТВОРІВ Д. ВАКАРОВА

а) В оригіналі

ВАКАРОВ Д. Избранные стихи. (Вступ. статья М. Поповича). Ужгород, Обл. изд., 1955. 88 с.; 1 л. портр.

ВАКАРОВ Д. Избранное. (Сост. И. Хоменко. Предисл. М. Стельмаха. Послесл. П. Линтура и М. Симулика). Ужгород, Закарпат. обл. кн.-газ. изд., 1963. 247 с.; 1 л. портр.

ВАКАРОВ Д. Избранное. (Сост. и прим. И. Хоменко. Предисл. М. Стельмаха). Ужгород, «Карпати», 1970. 287 с.; 1 л. портр.

ВАКАРОВ Д. «Рассвет». — «Мой товарищ». — «Бунтари». — «Лесорубы». — «Будет день» — «Сентябрь 1939». — «Строят...» — «Жандармы». — «Забастовка». — «Над лесами гомон птичий». — «Ренегаты». — «Незванный гость». (Стихи. С прим. М. Поповича). — «Радянське Закарпаття», 1954, № 1, с. 38—44.

ВАКАРОВ Д. «Не жди!». — «Наш путь». — «Забастовка». — «Песня». — «Мой товарищ». — «Лесорубы». — «Вперед». — «К отцу». (Стихи. С прим. О. Килимника). — «Советская Украина», 1954, кн. 12, с. 41—43.

ВАКАРОВ Д. «Довольно слов!». — «А. С. Пушкину». (Стихи. С предисл. О. Довганича «Поэзия борьбы»). — «Літературна газета», 1955, 17 лютого.

ВАКАРОВ Д. «Родина». — «Что я люблю». (Стихи. Публикация О. Довганича. Предисл. О. Килимника «Пісні непокірного серця»). — «Україна», 1955, № 6, с. 11.

ВАКАРОВ Д. «Рассвет». — «Мой товарищ». — «Ты дай мне великое сердце...» — «Изменнику». — «Лесорубы». — «Бунтари». (Стихи. С предисл. А. Рогатченко «Сердце патриота»). — «Смена», 1955, № 12, с. 17.

ВАКАРОВ Д. «Многим». (Стих. С прим. І. Хоменка «Неопублікований вірш Д. Вакарова»). — «Закарпатська правда», 1963, 30 квітня.

ВАКАРОВ Д. «Порывы». — «Довольно слов!». — «Мы». (Стихи. С прим. І. Хоменка «Поет нескореної юності»). — «Молодь Закарпаття», 1963, 22 березня.

ВАКАРОВ Д. Стихи. — В кн.: Советские поэты, павшие на Великой Отечественной войне. (Сборник стихов. Предисл. А. Суркова. Вступ. статья В. Кардина. Сост., подготовка текста, биогр. справки и прим. В. Кардина и И. Усок). М.-Л., «Сов. писатель», 1965, с. 85—96. (Б-ка поэта. Большая серия. Изд. 2-е).

б) В перекладах

ВАКАРОВ Д. Вибрані поезії. Пер. з рос. Д. Павличка. К., «Молодь», 1957. 75 с.

ВАКАРОВ Д. «Бунтарі». — «Вересень 1939 року». — «Пахне вже гнилизною, могилою...» — «Голодний похід». (Вірші. Пер. з рос.) — «Радянське Закарпаття», 1955, № 1, с. 91—93.

ВАКАРОВ Д. «Пісні». — «Мій товариш». — «Лісоруби». — «Ганьби і загибелі конче...» (Вірші. Пер. з рос. Л. Тендюка). — «Зміна», 1957, № 10, с. 7.

ВАКАРОВ Д. «Серце». — «Ользі». (Вірші. Пер. з рос. і прим. Л. Тендюка). — «Літературна газета», 1958, 14 березня.

ВАКАРОВ Д. «Досить слів». — «Завжди один». (Вірші. Пер. з рос. Д. Тендюка. Прим. ред.). — «Україна», 1958, № 5, с. 25.

ВАКАРОВ Д. «Весна». — «Мати». — «Хто без захоплень жив на світі...». — «Пісня». — «Травень». (Вірші. Пер. з рос. М. Петренка, В. Лучука. Прим. І. Вишневського). — «Жовтень», 1962, № 7, с. 103—104.

ВАКАРОВ Д. «Нехай!...». — «Гляди-но!» — «Стиха гойдаються стомлені хвилі...». (Вірші. Пер. з рос. П. Скунця). — «Закарпатська правда», 1970, 1 листопада.

ВАКАРОВ Д. Вірші. — В кн.: Віщий вогонь. (Збірник поезій 1939—1944 рр. Упоряд. та післямова Ю. Балеги). Ужгород, «Карпати», 1974, с. 7—22.

РЕЦЕНЗІЇ НА КНИЖКИ Д. ВАКАРОВА

СИМУЛИК М. Поезія боротьби. («Избранные стихи»). — «Советское Закарпатье», 1955, 26 мая.

ДОВГАНІЧ О. Слово про поета-патріота. («Избранные стихи»). — «Літературна газета», 1955, 23 червня.

ВАНШЕНКІН К. Песни патриота. («Избранные стихи»). — «Литературная газета», 1955, 30 июня.

ВИШНЕВСЬКИЙ І. Поезія Дмитра Вакарова. («Избранные стихи»). — «Радянська Україна», 1955, 30 червня.

РУБАШОВ М. Поезія великої пристрасі. («Избранные стихи»). — «Дніпро», 1955, № 7, с. 111—114.

- ВИШНЕВСЬКИЙ І. Пристрасне слово поета-патріота. («Избранные стихи»). — «Жовтень», 1955, № 9, с. 103—106.
- ДОВГАНІЧ О. Поезія мужності і боротьби. («Избранные стихи»). — «Вітчизна», 1955, № 12, с. 169—170.
- БЕРЕЖНОЙ Н. Поезія мужества и борьбы. («Избранные стихи»). — «Советская Украина», 1956, кн. 1, с. 172—173.
- ПОП В. Стихи Дмитрия Вакарова. («Избранные стихи»). — «Новый мир», 1956, № 3, с. 293—295.
- МИКИТАСЬ В. Поезія полум'яного співця Закарпаття українською мовою. — «Карпати», 1958, № 3, с. 80—82.
- ЛЕМБАК М. Поезія боротьби. («Вибрані поезії»). — «Вітчизна», 1958, № 11, с. 199—201.
- БАЛЕГА Ю. Спадщина поета-патріота. («Избранное». 1963). — «Закарпатська правда», 1964, 10 жовтня.
- ПАНЬКО С. Песня мужества и борьбы. («Избранное». 1963). — «Радуга», 1964, № 10, с. 176—179.
- СОЧКА В. Чи так треба перевидавати? Замість рецензії. («Избранное». 1970). — «Закарпатська правда», 1970, 10 червня.
- ФЕДИНИШИНЕЦЬ В. Уважність і ще раз — уважність. («Избранное». 1970). — «Літературна Україна», 1970, 11 серпня.

ПРО ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ Д. ВАКАРОВА

- БАЛЕГА Ю. Поет людської правди. — «Закарпатська правда», 1965, 3 листопада. (Укр. вип.).
- ВИШНЕВСЬКИЙ І. Традиції та сучасність. Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1963. 240 с.
- ГАЛАС К. Він належить історії. — «Молодь Закарпаття», 1970, 1 листопада.
- ДОВГАНІЧ О. Невгасима ватра слова. Сьогодні 50 років з дня народження поета-революціонера Дмитра Вакарова. — «Молодь України», 1970, 3 листопада.
- ДОВГАНІЧ О. Недоспівана пісня мужніх. — «Літературна Україна», 1970, 30 червня.
- ДОВГАНІЧ О. Полум'яний співець. — «Карпатський календар — 1970 рік». Ужгород, «Карпати», 1969, с. 122. (Угорськ мовою).
- ДУБРОВСКАЯ Г., САМВЕЛЯН Н. «Я пришел поклониться народу». — «Комсомольское знамя», 1973, 18 февраля.
- ДУБРОВСКАЯ Г. Подвиг во тьме. — «Звезда», 1974, № 7, с. 156—162.
- КЕМИНЬ М. Початок шляху. (Із спогадів). — «Молодь Закарпаття», 1960, 2 листопада.
- КИЛИМНИК О. Горячее сердце. — «Сталинское племя», 1954, 1 декабря.

- ЛАЗАР Д. До біографії Д. Вакарова. — «Молодь Закарпаття», 1972, 6 червня.
- ЛІНТУР П. В боротьбі за велику Батьківщину. — «Радянське Закарпаття», 1955, № 1 (17), с. 227—239.
- ЛІНТУР П. Пламенные сердца. — «Советское Закарпатье», 1955, 22 июня.
- ЛІСОВИЙ П. Недоспівана пісня. — «Закарпатська правда», 1960, 3 листопада.
- ЛОГОЙДА В. Письма поэта-борца. — «Советское Закарпатье», 1956, 20 октября.
- МИКИТАСЬ В. Співець Закарпаття. — «Людина і світ», 1965, № 11, с. 54—56.
- НЕМЕШ Я. Музей ім. Вакарова. — «Закарпатська правда», 1965, 3 листопада. (Угорськ. вип.).
- ПАГИРЯ В. Ніс народові серце своє вогняне. — «Молодь Закарпаття», 1970, 21 жовтня.
- ПАГИРЯ В. Присягаю вам, Карпати. — «Літературна Україна», 1970, 3 листопада.
- ПАНЧЕНКО В. Перед стратою. — «Молодь Закарпаття», 1959, 12 квітня.
- ПАНЬКО С. Поэт-борец. — «Закарпатская Украина», 1946, 5 марта.
- ПАНЬКО С. Товариш Діма. — У кн.: Панько С. Дороги, друзі... Нотатки письменника. Ужгород, «Карпати», 1974, с. 19—30; «Дніпро», 1970, № 12, с. 116—121.
- ПАНЬКОВИЧ В. Розквітає, як косиця в полі. — «Молодь Закарпаття», 1970, 1 листопада.
- ПОЙДА С. Вакаров і народна творчість. — «Молодь Закарпаття», 1970, 29 листопада.
- ПОП В. Поезія мужності і боротьби. — «Молодь Закарпаття», 1955, 29 травня.
- ПОП В. Революционный поэт. — «Дружба народов», 1956, № 1.
- ПОП В. Революційний поет. — «Молодь Закарпаття», 1970, 1 листопада.
- ПОПОВИЧ М. Дмитрий Вакаров. — «Советское Закарпатье», 1954, 3 октября.
- ПОПОВИЧ М. Поезія мужності і боротьби. — «Закарпатська правда», 1955, 3 листопада.
- ПОПОВИЧ М. Поет Дмитро Вакаров. — «Закарпатська правда», 1956, 27 жовтня.
- ПОПОВИЧ М. Пламенный певец Верховины. — В кн.: Попович М. Думы о Верховине. Ужгород, Закарпат. обл. кн.-газ. изд., 1959, с. 89—101.
- ПОПОВИЧ М. Людина № 125530. — «Закарпатська правда», 1970, 1 листопада.

- Портрет Д. Вакарова — «Закарпатська правда», 1958, 19 жовтня.
- ПРОДАН П. Мій спогад. — «Молодь Закарпаття», 1970, 1 листопада.
- ПРОДАН П. Образ рідного краю. — «Закарпатська правда», 1970, 1 листопада.
- РЕЧМЕДІН В. Серце поета. — «Молодь України», 1955, 20 травня.
- СЕНЬКО І. Годі молитись! — «Закарпатська правда», 1970, 31 жовтня.
- СИМУЛИК М. Мужній голос поета-революціонера. — «Молодь Закарпаття», 1955, 4 листопада.
- СИМУЛИК М. Пристрасне слово. — «Молодь Закарпаття», 1960, 2 листопада.
- СИМУЛИК М. Таким ми помним его. — «Закарпатская правда», 1965, 3 ноября. (Рус. вып.).
- СИМУЛИК М. І він боровся за перемогу. — «Карпаті І газ Сов», 1966, 9 травня (Угорськ. мовою).
- СИМУЛИК М. З нами завжди. — «Закарпатська правда», 1970, 1 листопада.
- СКУНЦЬ П. Я покликав його як друга... — «Молодь Закарпаття», 1970, 1 листопада.
- СОЧКА В. На каміння лягало листя... — «Закарпатська правда», 1970, 1 листопада.
- СТЕЛЬМАХ М. Поэзия мужества. — «Правда Украины», 1954, 13 октября.
- СУХАН Ю. Письма Дмитрия Вакарова. — «Советское Закарпатье», 1955, 28 декабря.
- ТЕНДЮК Л. Поет. — «Молодь України», 1958, 4 березня.
- ФЕДИНИШИНЕЦЬ В. Бунтар Верховини. — «Молодь України», 1965, 3 листопада.
- ХАРЧУК Б. Мужність. — «Зміна», 1957, № 10, с. 8.
- ХОМЕНКО І. Вічно молодий — в серці молодому. — «Закарпатська правда», 1962, 10 лютого.
- ХОМЕНКО І. Про літературну спадщину Д. Вакарова. — «Закарпатська правда», 1962, 1 квітня.
- ХОМЕНКО І. Кроки безсмертя. — «Закарпатська правда», 1972, 7 вересня.
- ЧЕНДЕЙ І. Коли на ранок благословлялося. Літ.-публіц. нарис про Д. Вакарова. Ужгород, «Карпати», 1967, 61 с. з іл.
- Ю. Ш. «Непсабадшаг» про Дмитра Вакарова. — «Закарпатська правда», 1970, 19 грудня.
- ЯКОВИШИН М. У нашій пам'яті живий. — «Молодь Закарпаття», 1970, 1 листопада.

Д. ВАКАРОВ У ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

БІЛАК С. Квітка за ґратами. (Уривок з поеми про Дмитра Вакарова). — «Молодь Закарпаття», 1970, 20 лютого.

ВАРОДІ В. Правота. (Триптих-монолог). — «Молодь Закарпаття», 1970, 1 листопада.

ВОВЧОК В. Дмитрові Вакарову. — В кн.: Вовчок В. Добрий день! Поезії. Ужгород, Закарпат. обл. вид., 1956, с. 18.

ГУСТІ В. Дмитру Вакарову. (Вірш). — «Закарпатська правда», 1971, 11 червня.

ЖУПАН І. Дима. — В кн.: Жупан І. Падающие звезды. Рассказы. Ужгород, «Карпати», 1968, с. 64—71.

КАЧІЙ Ю. Товаришу, хороший друже. — «Молодь Закарпаття», 1960, 2 листопада.

КОМЕНІЙ Б. Дмитрию Вакарову. (Песня). — «Молодь Закарпаття», 1956, 11 липня.

ПАГИРЯ В. Серце матері. — У кн.: Пагиря В. Сім кроків. Новели та етюди. Ужгород, «Карпати», 1968, с. 19—20.

ПАНЧЕНКО В. Дмитру Вакарову. (Вірш). — «Закарпатська правда», 1959, 21 червня.

ПОЛІЩУК В. Тельманка. (Нарис). — «Молодь Закарпаття», 1967, 1 січня.

СКУНЦЬ П. На границі епох. Поема. Ужгород, «Карпати», 1968. 87 с.

ЧЕНДЕЙ І. На світанку. — У кн.: Чендей І. Чайки летять на схід. Новели. Ужгород, Закарпат. обл. вид., 1955, с. 5—9.

Склав І. І. Холопенков.

ПРИМІТКИ

Антолик (Плиска) Поліна Михайлівна — працівник районної бібліотеки, м. Хуст.

Архій Йосип Іванович — вчитель середньої школи № 15 м. Ужгорода.

Вучкан Василь Ілліч — вчитель Рокосівської середньої школи Хустського району Закарпатської області.

Врбашкі Петар — інженер-меліоратор з м. Нові Сад, Югославія.

Галас Кирило Йосипович — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського державного університету.

Гіріц Андрій Андрійович — кандидат біологічних наук, професор кафедри зоології Ужгородського державного університету.

Довганич Омелян Дмитрович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії СРСР Ужгородського державного університету, член Спілки журналістів СРСР.

Дюричка Костянтин Георгійович — начальник обласного управління будівництва і експлуатації автомобільних шляхів, м. Чернівці.

Кеминь Михайло Федорович — вчитель вечірньої середньої школи № 2 м. Ужгорода.

Комендар Василь Іванович — доктор біологічних наук, професор, завідувач кафедри ботаніки Ужгородського державного університету.

Лазар Дмитро Васильович — службовець, м. Хуст.

Лінтур Петро Васильович (1909—1969) — український радянський фольклорист, м. Ужгород.

Меленич Микола Дмитрович — вчитель Ракошинської середньої школи Мукачівського району Закарпатської області.

Олексик-Вакарова Ганна Онуфріївна — сестра Д. Вакарова, с. Іза Хустського району Закарпатської області.

Панько Семен Іванович — український радянський письменник, перекладач, м. Ужгород.

Попович Михайло Дмитрович (1908—1956) — учасник розвідувальної групи Ференца Патакі, письменник.

Продан Петро Степанович — директор Вучківської восьмирічної школи Міжгірського району Закарпатської області, заслужений працівник культури УРСР.

Петрецький Василь Іванович — учасник розвідувальної групи Ференца Патакі, с. Горінчеве Хустського району Закарпатської області.

Симулик Михайло Васильович — кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри російської мови Ужгородського державного університету.

Сірко Микола Ілліч — учасник розвідувальної групи Ференца Патакі, м. Прага, ЧССР.

Сочка Василь Андрійович — завідувач кабінетом національних шкіл Закарпатського інституту удосконалення кваліфікації вчителів, поет.

Чендей Іван Михайлович — український радянський письменник, м. Ужгород.

ЗМІСТ

Слово про поета. Передмова Михайла Стельмаха	17
Ганна Олексик-Вакарова. Про рідного брата	23
Михайло Кеминь. Початок шляху	31
Василь Вучкан. Життерадісний юнак	34
Кирило Галас. Він увійшов в історію	38
Поліна Антолик. Незабутні поради	46
Михайло Симулик. Як весняний струмок	49
Дмитро Лазар. Роки разом із другом	60
Микола Меленич. У Празі і в Хусті	72
Василь Комендар. Ідеальна людина	77
Костянтин Дюрчка. Дві розмови з багатьох	81
Андрій Гіріц. Перший серед допитливих, перший серед сміливих	83
Петро Лінтур. Я був його вчителем...	85
Іван Чендей. Зустрічі	90
Василь Сочка. На каміння лягало листя	104
Семен Панько. Товариш Діма	115
Петар Врбашкі. Великий друг	125
Петро Продан. Його провідна зірка	130
Йосип Архій. Навесні сорок другого	134
Михайло Попович. Крізь пекельні муки	136
Василь Петрецький. Вакарову завдячую жит- тям	139
Микола Сірко. Горів не згасаючи	144
Омельян Довганич. Історія зошита Дмитра Ва- карова	150
Закарпатський Джаліль. Літературно-кри- тичний нарис Василя Попа	153
Бібліографія	167
Примітки	173

Я В ЖИЗНЬ ПРИШЕЛ НАВЕЧНО

Сборник воспоминаний
о поэте-антифашисте Дмитрии Вакарове
(на украинском языке).

Составитель Емельян Дмитриевич Довганич

Издательство «Карпати»,
г. Ужгород, пл. Советская, 3.

Редактор В. С. Басараб
Художній редактор М. С. Макареичко
Технічний редактор М. Р. Черкашина
Коректор О. П. Плиски

ББ 01853. Зам. 2144. Здано до набору 1. VII. 75. На-
писано до друку 15. IX. 75. Форм. пап. 70×108 1/32.
Друк. арк. 5,5. Умовн.-друк. арк. 7,7. Видавн. арк. 7,7.
Тираж 15 000. Ціна 57 коп. Папір № 1.

Закарпатська обласна друкарня,
м. Ужгород, пл. Корятовича, 16.